Thom Holterman	*HET ANARCHISME ALS BRON VAN VRIJHEIDSLIEVENDE IDEEËN* *Anarchisme en Recht (1)*	*2*
Hans Ramaer	*IN MEMORIAM ERIC BROUWER (1958-2012)*	*4*
Thom Holterman	*OOK ANARCHISTEN REGELEN ZAKEN DOOR MIDDEL VAN PROCEDURES* *Anarchisme en Recht (2)*	*7*
Thom Holterman	*ANTROPOLOGISCH ONDERZOEK BIEDT INZICHT IN RECHTSOPVATTINGEN* *Anarchisme en Recht (3)*	*14*
Thom Holterman	*STAATSWIL EN RECHT VERSCHILLEN VAN ELKAAR* *Anarchisme en Recht (4)*	*20*
Thom Holterman	*DE SAMENLEVING VORMT DE GRONDSLAG VAN RECHTSREGELS* *Anarchisme en Recht (5)*	*27*
Thom Holterman	*HET KRITISCH EN CONSTRUCTIEF POTENTIEEL VAN HET ANARCHISME* *Anarchisme en Recht (6)*	*31*
Arie Hazekamp	*JURRIE ZUIDEMA OVERLEDEN (1919-2012)*	*37*
André de Raaij	*HET VLOOIENPARK* *Dubbele boterham met kaas 4*	*38*
Boudewijn Chorus	*TEGEN DE (RECHTS)STAAT?* *Sterke Verhalen 11*	*39*
Martin Smit	*IN MEMORIAM JACQUES GIELE (1942-2012)*	*43*
André de Raaij	*REACTIES EN DISCUSSIES* *Crisisbericht*	*44*
Thom Holterman	*MACHT EN EMANCIPATIE: EEN STRIJD* *Uit het land van Proudhon 19*	*45*
Hans Ramaer	*DWANGARBEID* *Hard Rain 18*	*48*
Rymke Wiersma e.a.	*BOEKBESPREKINGEN*	*50*

Prijs van dit nummer 5,- euro.

Anarchisme & Recht– **de AS** 179

ANARCHISME & RECHT

DE AS 179

de AS

anarchistisch tijdschrift

40ste jaargang, nummer 179, herfst 2012.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting de AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op rekeningnummer 4460315 ten name van de AS in Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18,50 euro; buiten Nederland 26,- euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, André de Raaij, Hans Ramaer (eindredacteur), Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Ron Blom, Manuel Kneepkens (ill.).
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com
Digitaal archief: www.tijdschrift-de-as.nl
E-mailredactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

WEBSITE EN WEBLOG DE AS

De AS is sinds medio 2000 in bescheiden mate aanwezig op internet, zoals ook steeds vermeld in het colofon. Inmiddels is *de AS* online met een weblog én een website. Het blog (voorheen *http://tijdschriftdeas.wordpress.com*) heeft nu een nieuw internetadres: *http://libertaireorde.wordpress.com*. Onder die 'url' vind je actuele berichten en discussies van en over *de AS*, verzorgd door redacteur Thom Holterman. Daarnaast heeft *de AS* nu een website waarop je de integrale 'content' van eerder verschenen edities van *de AS* kunt downloaden. Via die website kun je momenteel de complete edities van de 39ste jaargang (2011) terug tot en met de 34ste jaargang (2006) downloaden. In de nabije toekomst zullen steeds meer eerder verschenen edities worden gedigitaliseerd, zodat uiteindelijk alle eerdere jaargangen van *de AS* online zijn te raadplegen. Daarmee hopen we het lezersbereik van *de AS* aanzienlijk te vergroten en in overeenstemming met onze idealen algemeen vrije toegang te waarborgen tot onze publicaties. Het webadres is: *www.tijdschrift-de-as.nl.* Uiteraard blijft de papieren editie van *de AS* gewoon bestaan en kunnen eerder verschenen nummers ook nog altijd nabesteld worden, zolang de voorraad strekt. Omdat ook de website echter niet kosteloos gerealiseerd kan worden, rekenen we erop, dat er voldoende gulle gevers zullen blijven die naast het abonnementsgeld af en toe iets extra's overmaken om deze *vrije pers* in stand te houden. *(Redactie)*

HET ANARCHISME ALS BRON VAN VRIJHEIDSLIEVENDE IDEEËN

Anarchisme en Recht (1)

Thom Holterman

In westerse beschouwingen over het recht wordt dit sociale verschijnsel al snel aan het bestaan van de staat gekoppeld, zoals letterlijk in rechtsstaat. *De aandacht gaat dan uit naar staatsapparaten als de 'wetgevende macht' en de 'rechterlijke macht'. Dit alles leidt vervolgens tot het uit het beeld verdwijnen van de* mens. *Als het al over menselijk handelen gaat, dan wel over 'gedrag' dat gemodelleerd moet worden naar wat binnen en vanwege de staat als wenselijk wordt geacht.*

Wat nu als in een sociale theorie over maatschappelijke verhoudingen de staat is weggedacht, zoals in het anarchisme? Betekent dit dan dat ook het recht een onbestaanbare sociale categorie is geworden? Met deze vraagstelling zien anarchisten zich in dubbele zin geconfronteerd. In de eerste plaats wordt hen gewezen op het feit dat zonder recht geen samenleving mogelijk is. In de tweede plaats voelen ze zich vaak in verlegenheid gebracht als men hen er op wijst, dat bepaalde door hen mondeling gegeven of op schrift gestelde voorschriften wel degelijk een rechtskarakter hebben.

Wie dit een aantijging vindt, ontgaat het dat slechts het *statelijke* recht wordt verworpen. Die concentratie op statelijk recht ontneemt het zicht op het feit dat het menselijk handelen zelf een bron van allerlei vormen van recht is. Hieronder zal ik dit aannemelijk maken. Het doel daarbij is dat duidelijk wordt dat er, zonder dat we er erg in hebben, in de maatschappelijke werkelijkheid een dosis 'anarchistisch recht' wordt geproduceerd. Alvorens daar nader op in te gaan, moet worden geëxpliciteerd van welk anarchisme in mijn beschouwing sprake is. Daarover het volgende.

Anarchisme. Geen definitie hier, wel een positiebepaling. Het anarchisme sluit aan in de rij bij wat zich in de loop van vele eeuwen aan radicaal verzet heeft gemanifesteerd tegen overheersers. Het vindt vervolgens zijn grond in het negentiende-eeuwse anarchisme. Het is dan vooral een arbeidersbeweging. Het ondergaat invloeden vanuit het utopisch socialisme, het radencommunisme, het radicale individualisme. Als het ophoudt een arbeidersbeweging te zijn, blijkt het zich in de jaren zeventig van de twintigste eeuw te verrijken met bijdragen uit de feministische en ecologische hoek. Kortom, het zinkt weg en raakt daar weer in zwang, waar het een nieuwe bestaansgrond vindt.[1]

SUBVERSIVITEIT

Het anarchisme nodigt uit tot subversiviteit omdat het zich richt op verandering van de bestaande maatschappelijke omgeving. Het is hervormingsgezind met een radicale grondtoon. Daarvoor heeft subversiviteit twee zijden: die van de omwerking van het oude en tegelijkertijd de creatie van het nieuwe.[2]

Het anarchisme werkt met het perspectief van een niet-kapitalistische samenleving. Het verzet zich tegen verschijnselen als hiërarchie, autoriteit, dwang, disciplinering, onrechtvaardigheid. Het is voor het vrije denken en daarmee voor de bevrijding van de mens, mannen en vrouwen – uit middeleeuws aandoende posities, zoals tot in onze dagen in stand gehouden door de bekende religies. Het is een bron van vrijheidslievende ideeën.

Het hecht belang aan basisdemocratie en internationalisme, aan humanistisch rationalisme en vrije wetenschap ('anything goes'). Het staat voor antimilitarisme. Het propageert 'beginnen', niet het wachten op de 'Grand Soir'. *Beginnen*[3] aan de hervorming: klein of groot, spectaculair of niet. In de maatschappij, buiten de staat om. Zo is alles welkom wat daaraan bijdraagt, van de ontwikkeling van vrije cultureel-pedagogische centra[4] tot de opbouw van een parallelle sociale, libertaire economie.

Met de opbouw ervan kan al worden begonnen in het dagelijkse leven. Waar het op aankomt zegt Johannes Agnoli[5] in een vraaggesprek uit 1998, nadat hij een groot deel van zijn leven besteed heeft aan het analyseren en kritiseren van het politieke systeem binnen de kapitalistische maatschappij, is de oriëntatie op het dagelijkse leven. Zijn tijdgenoot Raoul Vaneigem[6], die eveneens al een groot deel van zijn leven besteedt aan het formuleren van zijn aversie tegen het kapitalistische systeem en de onderdrukking van mensen, wijst ook in de richting van het dagelijkse leven. Op zijn minst, zegt hij, kunnen we onze kinderen leren de leugens te ontmaskeren van het op winstbejag gerichte commerciële systeem, dat op zoek is naar een cliëntèle om dat op te lichten. Tegelijk moeten we ze de kwaliteit van de producten leren waarderen om zo te stoppen met de consumptie van *fast food*, om zo de handelswaar te boycotten die de gezondheid, de smaak en het natuurlijke milieu bedreigt.[7]

Na de concentratie van het anarchisme op de arbeidersbeweging en op het linksradicalisme van de jaren zestig, krijgt nu dus het 'dagelijks leven' de volle aandacht. Zijn deze drie elementen wel zo scherp te scheiden? De beantwoording van deze vraag hangt van de eigen positiekeuze af. Het antwoord is *ja* voor wie zijn hoop op fundamentele verandering van de maatschappij op het verzet van de arbeidersmassa's vestigt en wacht op de 'Grand Soir'. Het antwoord is *neen*, als men beseft dat binnen het kader van het anarchisme nooit op een eendimensionale wijze over 'fundamentele verandering' is gedacht, althans als men zich oriënteert op bekende woordvoerders ervan.[8]

Zeker, het economische element speelt een overheersende rol bij het bestaan van fundamentele belangentegenstellingen in de maatschappij (zoals het overheersen van de private eigendom van de productiemiddelen; niet-democratisch genomen productiebeslissingen). Het machtsaspect in maatschappelijke verhoudingen is dan wel ontegenzeggelijk economisch bepaald, maar het verschijnsel 'macht' heeft een veel omvangrijker 'impact'. Vanuit het anarchisme bezien is en wordt het dus óók als een moreel, psychologisch, pedagogisch en cultureel probleem begrepen. Klassieke anarchisten en hun opvolgers hebben dat steeds voorgehouden, aangedragen en waar mogelijk uitgewerkt.

Wie overdenkt wat er allemaal moet gebeuren wil een geslaagde 'sociale revolutie' uiteindelijk een libertaire maatschappij opleveren, beseft welk een gi-

IN MEMORIAM ERIC BROUWER (1958-2012)
Afgelopen maart overleed in zijn woonplaats Haarlem de vormgever Eric Brouwer. Hij werd 54 jaar. Eric werkte voor vele libertaire publicaties. Zo verzorgde hij in de jaren 80 en 90 de lay-out van het toenmalige anarchistische maandblad *De Vrije* en van het libertair-pacifistische tijdschrift *'t Kan Anders*. Verder maakte hij boekomslagen voor de Haarlemse anarchistische uitgeverij De Zwarte Bibliotheek. Ook ontwierp hij affiches voor anarchistische en aanverwante bijeenkomsten, zoals die voor de (mede door *de AS* georganiseerde) studiedagen over Albert de Jong en over het thema anarchisten & fascisme. Brouwers ontwerpen kenmerkten zich steeds door een heldere, krachtige stijl, deels geïnspireerd door werk van vooroorlogse libertaire kunstenaars als Gerd Arntz. Hij was bestuurslid van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds.
Hans Ramaer

gantisch complexe operatie dit betreft. Als operatie is die net zo min volledig te overzien als de uitvoering van 'grote werken' (denk bijvoorbeeld aan de Betuwelijn met zijn overschrijding van vele honderden miljoenen euro's – en hier ging het slechts om een spoorlijn!). Wat wel is te overzien, is het dagelijks leven. Het betreft 'ons' dagelijks leven. Ik denk daarbij niet in termen van 'neo-individualisme' maar in termen van 'communale individualiteit'.[9] De term verwijst naar de wisselwerking tussen mensen onderling, in welke wisselwerking 'samenleven' ontstaat. Dat begint in het dagelijks leven.

GEMEENSCHAPPELIJKE BELANGEN

Het dagelijks leven vormt natuurlijk al heel lang onderwerp van aandacht binnen het anarchisme. Het gaat bijvoorbeeld om libertaire onderwerpen als het 'vrije huwelijk', de 'vrije liefde', het commune-leven, het werken in een 'productieve associatie'. Vaak wordt niet eens de term anarchisme gebruikt maar gaat het wel om anarchistische uitingen, in de kunst, in de maatschappijkritiek, zoals het geval was met het *Internationale Situationisme* en zijn kritiek op het leven van alle dag. En hoewel er geen directe referentie is met 'het anarchisme' acht ik bijvoorbeeld wat in Frankrijk *Amap* worden genoemd (Association pour le maintien d'une agriculture paysanne; Vereniging ter behoud van een kleinschalige land- en tuinbouw) een welkom element in de ontwikkeling van een parallelle sociale, libertaire economie.
Het gaat hier om een beweging waarbij mensen spontaan geneigd zijn hun gemeenschappelijke belangen te behartigen door zich op vrijwillige basis met elkaar te verenigen. Men kan er nu mee beginnen: (a) de aangeslotenen nemen seizoensgebonden groenten en fruit af; (b) de kleine agrarische producenten zijn verzekerd van afzet; (c) er hoeft niet met producten van heinde en ver te worden gesleept. Dit geldt dus vooral voor agrarische gebieden.[10] Voor grootstedelijke gebieden ligt het misschien meer voor de hand Lokale Economische Transactie (LET) systemen tot ontwikkeling te brengen om een Leefbare Eigen Toekomst (LET) te scheppen.[11] Het gaat daarbij om het opzetten van lokale netwerken.
Betreffende agrarische verenigingen en urbane systemen kunnen worden gezien als 'sociale velden' en hebben een relatief autonoom bestaan. Het bestaan kan zowel van tijdelijke[12] als van meer duurzame aard[13] zijn.

Voor de uitvoering van deze 'alledaagse zaken', voor het leveren van een praktische bijdrage die in het libertaire denken inpasbaar is, voor dit 'immediatisme', heeft men geen omvattende achterliggende visie nodig. Ook zonder een dergelijke visie kan men het nuttig vinden om een afnemer van een Amap te zijn. Dat wil niet zeggen dat zo'n visie van geen waarde is. Integendeel. Ziet men een Amap als het begin van het bouwen aan een andere wereld, dan is er sprake van een lang traject. Het is dan goed een visie te hebben omdat men anders al gauw structureel onmachtig is om het hoofd te bieden aan nieuwe problemen, die zich ongetwijfeld zullen aandienen. Bovendien, als men coherentie wil kunnen aanbrengen tussen al die verschillende uitingen, is een visie, in dit geval een visie op een libertaire maatschappij, onontbeerlijk.
Het anarchisme gaat dan wel uit van een horizontaal gestructureerde gemeenschap, maar dat betekent nog niet zonder meer bijvoorbeeld het bestaan van een machtsvrije dialoog. Het aannemen van het bestaan van een dergelijke perfectie zou ons doen belanden in een utopie, wat meteen de discussie over 'anarchistisch recht' zoals ik dat opvat, overbodig zou maken.

Hoe nu verder? Een aantal thema's hierboven aangestipt, zal verderop in dit nummer terugkomen. Een thema dat hier niet is genoemd, betreft de verhouding tussen recht en anarchisme. Dat ga ik met nadruk in dit nummer behandelen. Waarom?
In het kader van het anarchisme is het recht vooral begrepen als wettenrecht, als statelijk recht. Dit heeft ertoe geleid de verhouding 'anarchisme – recht' te zien als *divergerend*. Het statelijke recht wordt dan ook gegeseld met anarchistische kritiek. Ik doe daar niets aan af.
Echter, er is ook veel *niet-statelijk* recht te ontdekken. Wie dat onderzoekt, komt uitingen ervan tegen die zich zodanig met het anarchisme verhouden, dat men van *convergentie* tussen anarchisme en recht kan spreken. Ik zal dat elders in dit nummer aannemelijk maken.

NOTEN

(1) Zie ook de ten geleide van Roger Jacobs en Johny Lenaerts in het eerste nummer van *verZ*, Hasselt (België), januari - maart 1996. – (2) Al te vaak wordt het woord 'tegelijkertijd' ('zugleich') in het bekende motto van Bakoenin vergeten: 'die Lust der Zerstöring ist *zugleich* ein schaffende Lust'. (3) Dit werkwoord vormt tevens de titel van de bundel teksten van G. Landauer, *Beginnen, Aufsätze über Sozialismus*, (1907-1915), Wetzlar, 1977. – (4) Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan wat de Spaanse pedagoog en anarchist Francisco Ferrer (1859-1909) voor Spanje betekend heeft met zijn introductie van de *École Moderne*. – (5) J. Agnoli (1925-2003), niet-dogmatisch marxist, sociaal-anarchist; Duitse politicoloog van Italiaanse afkomst. Scherp criticus van de kapitalistische maatschappij en het ermee samenhangende politieke systeem. Bekend geworden met zijn *De transformatie van de demokratie* (in het Duits, Berlijn, 1967; in het Nederlandse vertaald, SUN, Nijmegen, 1971; waarin mede opgenomen 'Stellingen over de transformatie van de democratie en de buiten-parlementaire oppositie', 1968). – (6) R. Vaneigem (1934), Belgische libertaire maatschappijfilosoof; van 1961 – 1970 lid van de Situationistische Internationale. In die jaren bekend geworden met zijn *Handboek voor de jonge generatie* (in het Frans, Parijs 1967; in het Nederlands vertaald, 1978). – (7) R. Vaneigem, *Rien n'est sacré, tout peut se dire*, Paris, 2003, p. 79. Tegenover 'fast food' staat 'slow food'. Het idee van 'slow' is ook doorgedrongen in de wetenschap vergelijk de 'Slow Science Academy' (zie de site: http://slow-science.org/). – (8) Dit leest men zelfs bij iemand als Bakoenin in zijn aanbeveling de maatschappij zo te organiseren dat een ieder er de middelen vindt ten behoeve van de ontwikkeling van zijn vermogens om deze te gebruiken voor zijn werk, waarbij die organisatie het tevens onmogelijk maakt dat de een de ander uitbuit (etc.). En dan komt het: de algehele realisa-

tie ervan zal ongetwijfeld het werk van eeuwen zijn. M. Bakounine, 'Fédéralisme, socialisme et Antithéologisme', in: *Oeuvres*, Paris, 1980, p.93. – (9) Term ontleend aan A, Ritter, *Anarchism. A theoretical analyses*, Cambridge (N.Y) / London, 1980. Ritter spreekt over 'communal individuality'. Hij werkt daarmee omdat hij niet vrijheid, maar gemeenschap en individualiteit als anarchistische hoofddoelen ziet. Met 'individualiteit' denkt hij aan de groei van persoonlijkheid in de zin van 'zelfontplooiing'. 'Gemeenschap' vat hij in een meervoudige zin op als 'conversation' (Godwin), 'productieve associatie' (Proudhon, Bakoenin), overige vormen van coöperatieve vereniging en samenwerking (Kropotkin). Hoe verschillend ook, wat deze sociale vormen weergeven ten aan zien van relaties in een libertair gemeenschap is, aldus Ritter, dat zij berusten op een 'wederkerig bewustzijn' (p. 25-26). – (10) Wie meer anarchistische ideeën zoekt om anders in het dagelijks leven te staan, vindt wellicht iets van zijn gading bij T. Hodgkinson, *Leve de vrijheid. Hoe ontkom ik aan de cultuur van het moeten*, Amsterdam, 2007. – (11) Zie de site: http://www.sdnl.nl/lets.htm). Alle systemen betreffen plaatselijke, beperkte kringen van belanghebbenden, materieel en ideëel. De ideeën ervan gaan mede terug op het werk van E.F. Schumacher, *Small is beautiful*, (1973). – (12) Zie bijvoorbeeld Hakim Bey, *De Tijdelijke Autonome Zone, (TAZ). Immediatisme*, Amsterdam, 1994, (eerste versie van 1985). – (13) De rechtsantropologe Sally Falk Moore deed jaren geleden onderzoek naar wat zij noemt 'semi-autonome sociale velden'. Dat onderzoek maakt duidelijk dat er, zoals binnen het grootstedelijk verband van New York, een sociaal verband bestudeerbaar is in de vorm van een geheel eigen (autonome) 'rechtsgemeenschap' (hier de productie van dure damesconfectie). Zie haar artikel 'Recht en sociale verandering. Het 'semi-autonomous social field' als geschikt onderzoeksobject', in: *Recht en Kritiek*, nr. 3, 1984, p. 264-283. Zij is mede bekend van haar eerdere, omvangrijke werk *Law as process* (1978).

OOK ANARCHISTEN REGELEN ZAKEN DOOR MIDDEL VAN PROCEDURES

Anarchisme en Recht (2)

Thom Holterman

Ook anarchisten regelen hun zaken. Voor zover dat nodig is, gebeurt dat door middel van besluitvorming. Hoe een besluit tot stand komt, is mede afhankelijk van de situatie en van de gekozen besluitvormingsprocedure. Men kan met elkaar doorpraten tot iedereen akkoord gaat met het te nemen besluit. Ook kan men afspreken dat een besluit tot stand komt nadat niemand meer tegen is. Evenmin is het vreemd dat een besluit tot stand komt bij een gekwalificeerde of bij een 'gewone' meerderheid (is de helft plus één), als men dat zo heeft afgesproken. Niets abnormaals dus en er is aan dit alles niets 'anarchistisch' te ontdekken. Vervolgens zijn alleen zij aan het besluit gebonden, die het hebben genomen (tenzij er voorbehouden zijn gemaakt) en zij die zich er later uit vrije wil bij aansluiten. Dat is normaal *binnen een libertaire besluitvorming.*

De groepen waarin anarchisten aan deze bindende besluitvorming werken, vormen organisatorisch gezien gelijken-systemen. Hieronder treffen we een opmerkelijk aantal libertaire instituties aan. We spreken dan over systemen waarvan de leden of deelnemers elkaars gelijken zijn ('inter pares'). Het zijn niet alleen anarchisten die met dergelijke systemen werken. Binnen een civielrechtelijk en sociologische context kan men eveneens instituties aantreffen, die de vorm van een gelijken-systeem aannemen.

De productieve associatie is zo'n, veelal civielrechtelijk gevormd gelijken-systeem: de mensen die binnen zo'n associatie werken beschouwen zich als 'ieder aan elkaar gelijk'. Er is geen baas/knecht verhouding, er geldt een gelijke beloning ongeacht het soort werk dat wordt verricht, er is sprake van volledig mede-eigenaarschap, van volledig zelfbestuur. Wat anarchisten vreemd vinden is dat dit alles ineens niet meer aan bod komt als het om *parlementaire* democratie gaat. Wat is het probleem?

In een eenvoudig systeemtheoretisch model wordt dat duidelijk. In dat model wordt het politieke opgevat als een 'subsysteem' in een maatschappelijk omgeving, de sociale orde. Aan de voorkant van het politieke subsysteem komen de 'wensen' vanuit de sociale orde binnen. Die worden geselecteerd en door het politieke systeem tot bindende beslissingen verwerkt. Veel van die bindende beslissingen verlaten het systeem in de vorm van statelijke wetten. Over die wetten kan bij de toepassing ervan discussie ontstaan. De effecten van die discussie kunnen weer als wensen uit de sociale orde in de richting van het politieke systeem gesluisd worden. We hebben hier met de bekende terugkoppeling van doen, waarbij de gang van zaken wordt begrepen als een kringloopproces.

Het parlement maakt deel uit van het politieke subsysteem dat de bindende

beslissingen produceert. Die bindende beslissingen, de statelijke wetten, zijn dus niet gemaakt door de mensen voor wie ze (gaan) gelden. Dat is *niet* normaal, vinden anarchisten. Die statelijke wetten creëren bovendien knechtschapverhoudingen door hun bevel/gehoorzaamheidsstructuur. Dat is, zoals bekend, waar anarchisten zich tegen verzetten.

De gebruikelijke argumentatie tegen dat verzet is, dat het toch de door de bevolking gekozen vertegenwoordigers zijn die (mede) de wetten maken. Maar die volksvertegenwoordigers staan, door het 'blank mandaat', los van hen voor wie de bindende beslissingen gelden. Hier vinden we een bron van wat ik 'eenzijdige gezagsbinding' noem. Wat de bevolking dus doet, in de periodiek georganiseerde verkiezingen, is haar cipiers aanwijzen. Het levert tevens een voorbeeld op van een zogeheten Sire-systeem.

Met het woord Sire wordt hier verwezen naar een feodale titel en daarmee naar een structuur die ondanks alle 'moderniteit' behouden is gebleven in alle ook heden voorkomende regeringsstelsels: de verticale structuur in de besluitvorming. In de top van die structuur treffen we een 'Heer' (kan ook een vrouw zijn). Hierin zit een dubbele verwijzing: de ene naar God-de-Heer, de andere naar de wereldse *heer*ser(s). Hoewel de leer van de scheiding van kerk en staat volop wordt beleden, klinkt de relatie tot op heden in het *heer*sende statelijke systeem door.[1]

GELOOF

We hebben nu twee systemen voor besluitvorming geselecteerd. Het ene is het gelijken-systeem, waar de bindende beslissingen tot stand worden gebracht door degenen voor wie ze gaan gelden. Het nakomen van hetgeen aldus is aangegaan, wordt binnen het kader van het anarchisme als 'normaal' gezien. In het andere systeem, het Sire-systeem, zien we dat de bindende beslissingen moeten gelden voor hen die buiten het besluitvormingsproces zijn gehouden. De beslissingen worden *opgelegd* en zijn voorzien van maatregelen om die af te dwingen. En dat zouden we 'normaal' moeten vinden?

Omdat de effecten van het systeem massaal gehoor vinden, lijkt het inderdaad 'normaal'. Is er een verklaring te vinden voor dat die massale opvolging? Jawel, en die ligt in de gewenning door confrontatie met het 'hogere'. In de religieuze sfeer is men gewend geraakt de geestelijk leider te volgen. Zijn contact met het 'hogere' geeft hij door. Hij bemiddelt. Op het politieke vlak ziet men een zelfde gang van zaken. Eerst is het nog het opvolgen van bevelen van koningen en hun vazallen. Later wordt het de gehoorzaamheid aan de democratisch vastgestelde regel, geformuleerd binnen rechtsstatelijke verband.

In de rechtsstaat gaat het erom de overheersing van de mens door de mens (het oude systeem) te depersonaliseren in: de overheersing van de mens door de wet. Dit is wat de idee rechtsstaat moet produceren: *geloof* in de Wet. Hiermee raken we aan de secularisatie van een theologisch element: *geloof* in de Heer.

Dit levert wel een verandering op, maar dan alleen in de vorm, niet naar zijn structuur. Het blijft gaan om *overheersing* door iets dat van buiten komt, van vreemde huize is, dus *heteronoom* mag heten ('staand onder vreemde wet' als tegenstelling van *autonoom*, 'staand onder eigen wet').

Voor alle duidelijkheid nog het volgende. 'Normaliteit' is een relatief en statistisch begrip. Wat de een normaal vindt, kan de ander vreemd vinden. Blijkens een uitspraak van de burgemeester van Saint-Tropez bijvoorbeeld, worden we geacht normaal te vinden dat deze Franse badplaats een trefpunt is geworden van de beslissers in deze wereld. Daarbij worden de namen van mensen genoemd die kennelijk tienduizend euro voor een fles champagne te besteden hebben (het Franse dagblad *Le Monde* van 15 augustus 2009).

PARLEMENTAIRE DEMOCRATIE

Het bestaan van een maatschappij, waarin het bovenstaande normaal is, kan alleen veilig worden gesteld met behulp van een beslissingsmodel waarin het *heteronome* overheerst. Dat wil zeggen: de sociale orde en het politieke besluitvormingssysteem zijn zodanig ontkoppeld dat bindende beslissingen als heteronome factoren in die sociale orde verschijnen en als zoveel andere verschijnselen als 'voldongen feiten' (moeten) worden ervaren. Het is dan ook niet vreemd de parlementaire democratie tegen te komen als grondslag van de historische legitimatie van het kapitalisme tegenover ieder streven naar revolutie.[2]

De legitimatie met betrekking tot de noodzaak van het bestaan en de handhaving van dit 'Sire-systeem' vindt ondermeer zijn grond in een psychologische en een economische benadering. De psychologische berust mede op de gedachte van Montesquieu: 'Er bestond een ware ondeugd in de meeste oude republieken: het volk had er het recht actief deel te nemen in de besluitvorming (…), iets waarvoor het volstrekt onbekwaam is. Het heeft zich slechts met de regering te bemoeien door zijn vertegenwoordigers te kiezen.'[3]

De door Montesquieu geventileerde opvatting berust overigens op een al even oude gedachte. Eeuwen vóór onze jaartelling werd namelijk al door sommigen verkondigd dat de massa onbekwaam is tot het maken van redelijke afwegingen. En zelfs als een armzalige zwoeger behoorlijk onderricht is, dan nog zal het hem aan vrije tijd ontbreken om zich met de openbare aangelegenheden in te laten…[4] Dit soort ideeën fungeert nog steeds als achtergrond voor de tot op heden gehanteerde legitimatieleer ten behoeve van het bestaan (en verdedigen) van de *parlementaire* democratie.[5]

Met de economische benadering richt men zich op de verdediging van het kapitalistische stelsel. De vormen die dit stelsel in de loop van vele decennia heeft aangenomen, zijn aanzienlijk in aantal; de eigendomsrelaties die de productievoorwaarden bepalen zijn veranderd. De kern is gebleven:

(a) rentabiliteit van het geïnvesteerde kapitaal is drijfveer van handelen in de 'markt', (b) de beslissingsmacht omtrent het financiële handelen ligt bij degenen die het kapitaal te investeren hebben, (c) de mens wordt beschouwd als een 'homo consumenticus'.

Hier ligt de bron van belangen die wordt verdedigd, als het kan via de parlementaire weg, als het moet via de gewelddadige.

De economische factor en de sociale orde zijn als het om consumentisme gaat sterk met elkaar verweven. Dat komt onder meer tot uitdrukking via het appel op de 'homo consumenticus', wiens horizon niet verder reikt dan het dichtstbijzijnde *billboard*.[6] Als het om besluitvorming gaat, dan blijkt juist de beslissingsmacht binnen het economische subsysteem buiten die sociale orde te

worden gehouden. Het is dus niet de sociale orde die productiebeslissingen neemt (of het moeten al te risicovolle zijn, zoals in de sfeer van de infrastructurele werken, of werken waarvan geacht wordt dat op het actuele moment geen winst te behalen is).

Er is door velen steeds gemeend dat de sociale orde via het politieke subsysteem wel een greep op de productiebeslissingen zou kunnen krijgen. Langs die weg is er een middellijke verbinding te leggen tussen het 'economische' en het 'politieke'. De geschiedenis van de parlementaire democratie, waarbinnen ontwikkelingen plaatsvonden als die van het politieke partijwezen, en die van censuskiesrecht tot algemeen kiesrecht, maken dit duidelijk.

Op de momenten dat aan de druk (dreiging van revolutie) wordt toegegeven om ook andere dan gebruikelijke groepen kiesrecht te gunnen ten behoeve van het samenstellen van het parlement, op die momenten worden de belangen van de economische kaste kennelijk geacht veilig te zijn gesteld (eerst speelt census geen rol meer; dan wordt naast mannen ook aan vrouwen kiesrecht gegund; vervolgens gaan de leeftijden van de kiezers omlaag).

Hoe is niet gehoopt dat bij de introductie van het algemeen kiesrecht de 'arbeiderspartij' de absolute meerderheid zou behalen bij de verkiezingen: het aantal arbeiders is toch zeker vele malen groter dan het aantal 'kapitalisten'…? Zo werkt het systeem dus niet ![7]

Het anarchistische verzet tegen het gebruik van het parlementaire systeem is traditioneel groot geweest. Men heeft al snel onderkend hoe via de grote, sociaaldemocratische partijen de disciplinering van de arbeidende massa's plaats vindt, in ruil waarvoor de leiders van die partijen een deel van het pluche in het parlement wordt gegund. 'Het socialisme in gevaar' analyseert Ferdinand Domela Nieuwenhuis de politieke situatie rond het eind van de negentiende eeuw.[8]

Het verzet tegen het parlementaire systeem, de afwijzing van het door dat systeem geproduceerde statelijke recht en alles wat daarmee in de sfeer van dominantie en knechtschap samenhangt, heeft veel anarchisten zodanig geobsedeerd, dat dit de indruk heeft achter gelaten alsof het anarchisme alleen daaruit bestaat. Dit levert een vertekening op en leidt tot misverstanden die ook bij anderen dan anarchisten zelf hebben postgevat.[9]

De nadruk is sterk op de negatieve kant van de anarchistische denkbeelden komen te liggen, terwijl de positieve kant veel elementen omvat. Eén daarvan wil ik hier uitwerken, te weten een manier van besturen die via overeenkomsten (contracten) verloopt en met behulp van vrije verenigingen wordt opgezet. Daarmee wordt tevens inzichtelijk welk soort recht een libertaire acceptatie mag verwachten.

BESTUUR DOOR OVEREENKOMSTEN

In een artikel in het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* (bijzonder nummer 37; 2009) over gevangenissen en de ideeën daarover van Kropotkin, komt men een van de bekende formules tegen uit de anarchistische kring: 'Organiseer dus de maatschappij op zo'n manier dat daarmee verzekerd is, dat een ieder de mogelijkheid heeft een fatsoenlijk beroep uit te oefenen ten bate van de hele samenleving'. Weinigen zullen zich tegen deze redelijke gedachte van een dusdanig geregelde samenleving verzetten. Het merkwaardige is evenwel dat de geciteerde zin van Kropotkin een eeuw oud is. Hoe redelijk de uitgedrukte gedachte ook is, ze is in de verste verte nog niet gerealiseerd. Er moet iets misgegaan zijn en/of het systeem van verandering werkt trager dan verondersteld…

Mijn ervaring is, dat ook mensen van goede wil zo hun vragen hebben als het om maatschappelijke verandering gaat. Een van de vragen is hoe het met het 'recht' en de aanvaarding van 'normale' verplichtingen zit (zoals het nakomen van afspraken). Want, zo wordt vaak voorgehouden: anarchisten verwerpen elke vorm van recht en verplichting. Hoe kan een maatschappij bestaan zonder een beroep daarop te doen? Het komt mij voor dat anarchisten het antwoord op die vraag niet kunnen ontlopen door op de perfectie van een libertair georganiseerde maatschappij te wijzen, zo zij dat al doen.

Het anarchisme denkt niet aan een maatschappij waarin sprake is van het verdwijnen van alle conflicten, van het einde van alle onderscheid, van algehele harmonie, aldus de Argentijns-Franse anarchist Eduardo Colombo, en hij staat in die zienswijze niet alleen. Evenmin is er sprake van het verwerpen van elke norm of regel, van elke verplichting, van elke binding. Zo vereist het aangaan van een vrije overeenkomst een algeheel respect van wie die is aangegaan. Het anarchisme is dus niet gelijk aan het ontbreken van normen, ofwel *anomie*.[10]

Bij nadere beschouwing blijken de uitingen van anarchisten minder pretentieus gesteld dan wel eens is gedacht. Het gaat veelal om het opstellen van hypo-

theses, om met argumenten te werken aan voorstellen gericht op paradigmawisseling, om aan bestaande of bestaan hebbende situaties gevolgtrekkingen te ontlenen of om voorstellen te doen die verder strekken dan de actuele situatie. Dat is een wijze van werken die we al een eeuw geleden kunnen aantreffen. Het is te illustreren met een voorbeeld over ‘geregeld vrachtverkeer’ dat Kropotkin in zijn *De verovering van het brood* beschrijft.[11]

Ten behoeve van de lezers maakt hij duidelijk dat in Nederland veel vrachtvervoer plaatsvindt via het water. ‘Dáár zou de staat tussenbeide moeten komen, om orde te brengen in de scheepvaartbeweging? Niets van dat alles,’ zegt hij. De Hollanders maken gebruik van vrije verenigingen, ontstaan door de behoefte van het scheepvaartverkeer. Hij legt dan verder uit hoe alles ordelijk loopt, terwijl de concurrentie tussen de ondernemers – het gevolg van het privaatbezit – blijft voortbestaan.

Het spreekt vanzelf, dat de eigenaar van een boot al of niet kan toetreden tot de vrije vereniging, het syndicaat. Dat is zijn zaak. De syndicaten bieden zoveel voordelen, dat het merendeel van de schippers toetreedt en dat deze schippers zich verspreiden over de Rijn, de Weser, de Oder tot aan Berlijn. Zij hebben dus niet gewacht tot Bismarck Holland veroverde om een ‘Ober-Haupt-General-Staats-Kanal-Navigations-Rath’ te benoemen. Ze hebben er de voorkeur aan gegeven een internationale overeenkomst te sluiten.

Kropotkin vervolgt dan met er op te wijzen dat tal van beurtschippers, die varen tussen Duitse, Scandinavische of Russische havens eveneens zijn toegetreden tot die syndicaten. Het doel: enige regelmaat te brengen in het verkeer op de Oostzee. Kortom, uit vrije beweging ontstaan en groot geworden door vrijwillige toetreding van de leden, hebben die verenigingen niets te maken met de regering, aldus Kropotkin.

Uit deze beschrijving is af te leiden dat Kropotkin geen oppositie voert tegen de regelingen ten behoeve van al deze scheepvaartbewegingen en de verplichtingen die voortvloeien uit deze regelingen (het nakomen van contracten en andersoortige afspraken). Het past in zijn wijze van denken hoe een libertaire samenleving geregeld zou kunnen zijn. Want de verplichtingen die zijn ontstaan, gelden immers voor mensen die de regelingen voor hen zelf hebben gemaakt, dan wel die door anderen zijn aanvaard door vrijwillige toetreding.

Wat door Kropotkin aan de orde is gesteld omtrent het voorbeeld van het scheepvaartverkeer betreft een situatie die nu meer dan een eeuw achter ons ligt. Die situatie kan men typeren als bestuur door overeenkomsten. In onze tijd komt men dit thema tegen in de sfeer van de bestuurskunde. Het wordt dan onbeschaamd als *nieuw* gepresenteerd.[12]

Het past in de ideologie van het neoliberalisme om de inbreng van de staat in het marktwezen terug te dringen. De economische context is en blijft in dit geval wel een kapitalistische.

Kropotkin heeft dat in zijn tijd ook onderkend. Daarom houdt hij zich tegelijk bezig met de vraag omtrent de onteigening van productiemiddelen. Hoe zou die moeten plaatsvinden? Hij beantwoordt de vraag onder enig voorbehoud. Het stuit hem namelijk tegen de borst om haarfijn onteigeningsplannen te ontwerpen en te beschrijven. ‘We weten vooral dat alle plannen die een enkel mens of een groep heden kan uitdenken wellicht morgen door de werkelijkheid kunnen worden tenietgedaan’. Daarop laat hij volgen: ‘De werkelijkheid zal de zaak beter en eenvoudiger regelen, dan alles wat men vooraf zou willen voorschrijven’.

En merkt hij niet al in de opening van zijn *De moderne wetenschap en het anarchisme* op dat als de meteorologie ons het weer niet eens voor een maand of een week vooruit kan bepalen, hoe zouden wij dan sociale hervormingen van welke aard ook kunnen voorzien?[13] Het handelt daarbij immers om veel meer gecompliceerde verschijnselen dan regen en wind…

NOTEN

(1) De dubbele verwijzing treffen we permanent aan in het ‘*heersen* op aarde’, zij het vaak zeer verscholen. Bijna alle politieke leiders, of het nu dictators zijn of geliefde democraten, zij halen steeds banden aan met ‘de kerk’. God was dan ook welkom bij de inauguratie van Barack Obama, als president van de VS, en hij legde ook al een bezoek af bij de paus. Hoge prelaten van de roomse kerk waren intiem bevriend met dictators als Mussolini, Franco, Salazar, Pinochet, Vidal (*Le Monde* 2, van 16 mei 2009). De vingers van onderdrukkingssystemen (de kerk) verstrengelen zich met de vingers van overheersingsystemen (de staat), als handen gevouwen tot een gebed. Over de theologische herkomst en achtergrond van het geseculariseerde ‘*heer*sen’, zie de studie van de Italiaanse, kritische maatschappijfilosoof G. Agamben, *Le règne et la gloire, Pour une généalogie théologique de l’économie et du gouvernement*, Paris, 2008. – (2) Zie Agnoli, *De transformatie van de demokratie*, Nijmegen, 1971, p. 12. – (3) Montesquieu geciteerd bij E. Colombo, *L’Espace politique de l’anarchie, Esquisses pour une philosophie politique de l’anarchisme*, Lyon, 2008, p. 33. – (4) Voor namen en jaartallen, zie eveneens E. Colombo; op noot 16. – (5) Zie noot 11 bij Th. Holterman, ‘Rechtsstaat en democratie, Tussen libertaire kritiek en dynamiek’, in: *de AS*, nr. 161/162, 2008. – (6) Ik las dit eens, maar ik ben de vindplaats kwijt. In samenhang hiermee hoorde ik Michael van Praag (oud-voorzitter van Ajax) in een televisie-uitzending (NOS, Studio Voetbal, 16 maart 2008) uitleggen dat de uitzending van (samenvattingen van) voetbalwedstrijden tot doel heeft ‘het beschikbaar maken van de huiskamers’ voor de commercie (televisiereclame). – (7) Zo wijst Anton Constandse in zijn brochure *Van Ebert tot Hitler* (Den Haag, 1933) erop dat geen enkele arbeiderspartij door ‘arbeiders’ wordt geleid, maar door bourgeois, van wie een deel misschien voorheen arbeiders geweest is, en die nu uitblinken als parvenu’s. Is het nu anders? Scherper wordt Constandse als hij de gang van zaken in Duitsland onder de loep neemt wat sociaaldemocraten en de sociaaldemocratische partij aangaat. ‘Toen eind 1918 het Duitse Rijk inéénstortte, de keizer vluchtte, het leger deserteerde, de revolutie uitbrak, greep de sociaaldemocratische partij de staatsmacht, om samen met Von Hindenburg en generaal Von Schleicher, die nog beschikten over ‘soldaten van de ouwe soort’ (want deze had Ebert gevraagd) onder de opperste leiding van Noske hun ‘bloedhond’, de revolutie in arbeidersbloed te smoren. De Sociaal-Democratische Partij redde niet alleen het Duitse kapitalisme, doch zelfs het feodalisme, dat wil zeggen verhinderde dat de enorme, grote grondbezittingen werden onteigend of verdeeld.’ Veel ervan is uit het historisch besef weg. Daarin kan een van de redenen worden gevonden waarom niet meer wordt herkend, hoe de ‘transformatie’ van de democratie samenhangt met ‘modernisering van de machtsmiddelen’, zoals in dit geval Agnoli diagnosticeert. In dit perspectief ontwikkelt zich ook de paradox van de *permanentie* van de ‘uitzonderingsstaat’. – (8) F. Domela Nieuwenhuis, *Le socialisme en danger*, (1897), opnieuw uitgegeven Parijs, 1975. – (9) Een handzame tekst waarin een aantal misverstanden omtrent het anarchisme worden rechtgezet levert Philippe Pelletier, *L’Anarchisme*, Paris, 2010. – (10) E. Colombo, *L’Espace politique de l’anarchie, Esquisses pour une philosophie politique de l’anarchisme,* Lyon, 2008, p. 116. – (11) Het betreft een tekst die eerst in het Frans in een serie artikelen in de tijdschriften *Le Révolté* en *La Révolte* verscheen en daarna in 1892 in boekvorm is uitgegeven (met een voorwoord van Élisée Reclus, die ook de titel van het boek bedacht). Ik gebruik hier de vertaling in het Nederlands (Haarlem, 1903, tweede druk). In 2004 verscheen bij Kelderuitgeverij, Utrecht een nieuwe editie. – (12) Slechts één voorbeeld over ‘the new model of government by contract’: het artikel van M. Freedland, ‘Government by contract and Public Law’, in het tijdschrift *Public Law*, 1994, p. 86-104. – (13) P. Kropotkin, De moderne wetenschap en het anarchisme, Haarlem, 1904.

ANTROPOLOGISCH ONDERZOEK BIEDT INZICHT IN RECHTSOPVATTINGEN

Anarchisme en Recht (3)

Thom Holterman

Een van de oorspronkelijke betekenissen van het woord recht verwijst naar het geregelde. *Het is de rechte lijn langs een liniaal getrokken, maar onmiddellijk krijgt het ook een morele lading: recht als 'juist', als 'honnête'.*[1]
De term het geregelde *is inhoudsloos en als zodanig neutraal. Ook anarchisten regelen van alles en ook zij produceren veel van de categorie 'het geregelde'. Mondeling gemaakte afspraken kunnen daar eveneens toe worden gerekend, bijvoorbeeld als de een iets belooft te doen waarop de ander mag rekenen dat het ook gebeurt (en waarbij de ander wellicht tot een bepaalde tegenprestatie is gehouden). Dat is dan 'geregeld'. Niemand die eraan denkt dit tot 'recht' te herleiden… Zo zijn er verschillende verschijningsvormen van recht. Wat men als zodanig herkent, hangt mede af van de soort rechtsopvatting die men hanteert.*

Welke rechtsopvattingen er zoal in het geding zijn zal ik toelichten aan de hand van een studie die *niet* over het anarchisme gaat. Het onderwerp van die studie is de transplantatie van het statelijke recht in een sociale orde, die deze vorm van recht traditioneel niet kent, maar waar zeker wel van recht sprake is zoals *inheems recht*. Aan de hand van verscheidene elementen is inzichtelijk te maken wat anarchisten in de sfeer van het recht verwerpen en wat niet.
De studie waarop ik het oog heb is die van de rechtsantropoloog Brian Z. Tamanaha. Deze heeft zich bezig gehouden met het proces van verandering van het recht in Micronesië, een groep eilanden in de Stille Oceaan onder politieke invloed van de Verenigde Staten.[2]
Tussen 1950 en 1960, samenhangend met het dekolonisatieproces in de hele wereld, is de Verenigde Staten niet alleen haar economisch en politiek model gaan exporteren, maar ook haar juridisch stelsel. Ook in eigen land heeft de federale regering van de VS zich beziggehouden met het opdringen van haar hiërarchische bestuurssysteem aan inheemse volken (binnenlands imperialisme), zoals bijvoorbeeld aan de indianenstam Fox (via de Indian Reorganization Act).
Het gezagssysteem van Fox indianen wordt gekenmerkt door de afwezigheid van elk vertikaal gezag en een sterk egalitair cultureel leefpatroon. De Engelse anarchist Colin Ward (1924-2010) vroeg al een halve eeuw geleden aandacht voor (rechts)antropologische studies over dit type onderwerp in het door hem geredigeerde maandblad *Anarchy*. Dat ik nu aandacht besteed aan een rechtsantropologische studie heeft dus niets met nieuwlichterij van doen, zo zal ook verderop blijken.[3]
Tamanaha beschrijft het door de VS geëxporteerde 'juridisch model' in hoofdlijnen. Tevens behandelt hij het 'transplantatieproces'. Hij geeft daarbij ook een ruwe schets van het recht dat in

Micronesië lange tijd heeft gegolden en hij vraagt aandacht voor het soort botsingen van rechtsopvattingen waartoe de transplantatie leidt. Ik gebruik uit deze studie alleen de elementen die mij nuttig lijken binnen het kader van mijn betoog.
Een van die elementen is het antwoord op de vraag: welk juridisch stelsel wordt door de VS geëxporteerd? Iedereen herkent het onmiddellijk. Het is het stelsel waarin recht geacht wordt de economische ontwikkeling te begeleiden door uniformiteit en voorspelbaarheid te leveren ten behoeve van de werking van de markt. Verder wordt het geacht die markt 'prikkels' te geven en te verzekeren dat de opbrengsten van de arbeid beschermd zijn. Recht wordt hier gezien als noodzakelijk voor de politieke ontwikkeling. Het moet dienen als een veiligheidsklep bij het uitoefenen van staatsmacht in het kader van de scheiding van wetgeving en overheidsbestuur. Daarbij moet het individuele rechten afschermen van staatsingrijpen. In dat geval wordt gesproken over 'liberaal legalisme'.

LIBERAAL LEGALISME

Wat zijn de centrale aannames van het paradigma van het liberale legalisme dat wordt gebruikt bij het doordrukken van het juridisch stelsel? Tamanaha citeert voor het antwoord op die vraag het resumé van twee gerenommeerde rechtsantropologen (D.M. Trubeck en M. Galanter), die onderzoek deden naar de wijze waarop het getransplanteerde recht in Micronesië werd ontvangen.
De centrale aannames van het paradigma zijn:
(a) het idee dat de maatschappij wordt gevormd door individuen die staatsingrijpen aanvaarden om wille van hun eigen welzijn;
(b) de staat oefent controle uit over individuen in de maatschappij met behulp van de wet;
(c) wetten worden geacht sociale doelen te bereiken en beogen niet tot een bepaald voordeel te strekken voor enig individu of enige groep in de maatschappij;
(d) wetten gelden gelijkelijk voor alle burgers;
(e) gerechten zijn de voornaamste juridische instituties ten behoeve van rechtstoepassing;
(f) berechting is gebaseerd op een geheel van dwingende regels en doctrines, en juridische beslissingen zijn niet onderworpen aan beïnvloeding van buitenaf;
(g) de meeste mensen die deel uitmaken van de bevolking hebben de wetten geïnternaliseerd (verinnerlijkt) en waar er sprake is van schending van de regelgeving volgt een afdwingende reactie om overeenkomstig handelen te garanderen.
Waar loopt men tegen aan in gebieden die de Westerse invloed nog niet hebben ondergaan, bij het transplanteren van dit juridisch paradigma, dit cluster van overheersingmaatregelen verpakt in ideologische pretenties?
In bedoelde gebieden is er ondermeer veelal sprake van een zwakke staat, in vergelijking met de sterke invloed die de clan of de lokale gemeenschap traditioneel uitoefent. Daar komt bij dat de meerderheid van de burgers niet het idee van het internaliseren van wettelijke normen kent. De wet wordt door hen als een irrelevante factor gezien. Toch hebben zulke maatschappijen honderden jaren bestaansrecht gekend. En daar is onderzoek naar gedaan. Ik verwijs hier slechts naar de studie van Christian Sigrist onder de titel *Regulierte Anarchie*

(Olten, 1967).[4]
De term regulierte Anarchie (gereguleerde anarchie) ontleent Sigrist aan de Duitse socioloog Max Weber, die er echter een statische betekenis aan toekent. Sigrist betoogt dat je het daartoe niet kan beperken omdat er sprake is van een 'actief potentieel' dat naar *zelforganisatie* drijft en dat tegenstand biedt aan vreemde overheersing.
Sigrist onderzoekt vanuit dit perspectief maatschappijen in Afrika, die politiek gezien niet door een *centrale instantie* worden geregeerd. Maatschappijen die een dergelijke instantie wel kennen, zijn vertrouwd met een sterke bevelsgewoonte. De maatschappijen waarop Sigrist zich concentreert worden aangeduid als *segmentaire maatschappijen*. In sommige ervan blijkt dat daarin het woord 'bevel' en het werkwoord 'bevelen' onbekend is. Als er iets gevraagd wordt om te doen, gaat dat steeds in termen van wederkerigheid ('laten wij vertrekken') of in verwantschapstermen ('zoon van mijn moeder…').
Sturing van gedrag vindt dan ook plaats door middel van wat Sigrist een *wederkerigheidsmodel* noemt, door een motivatie van *do ut des* (ik geef opdat jij geeft; de *gift* als sociale band) en op grond van *solidariteitsverplichtingen*. Schending van dit soort verplichtingen wordt in segmentaire maatschappijen niet met fysieke sancties beantwoord, maar bijvoorbeeld met vermindering of met breuk van de wederkerige betrekkingen. De Franse antropoloog Clastres die inheemse maatschappijen in Zuid Amerika onderzocht, verhaalt eveneens over frappant afwijzend gedrag als de 'leider' gaat bevelen: de stam draait hem de rug toe en verlaat hem…[5]
Het is niet mijn bedoeling te beweren dat de elementen die maken dat men kan spreken over 'maatschappijen zonder staat' zonder meer in een westerse maatschappij zijn over te planten. Waar het hier om gaat is duidelijk te maken dat dit soort maatschappijen wel degelijk hebben bestaan, zodat niet zonder meer ontkend kan worden dat een maatschappijstructuur waarin die elementen voorkomen onbestaanbaar is. Hoe komt het dan dat ze zich niet hebben kunnen handhaven? Het is zeker geen 'onzichtbare hand' die ze heeft weggevaagd, het is de 'westerse hand' zo valt aan Sigrist te ontlenen. De vernietiging van heerschappijvrije maatschappijen heeft plaatsgevonden door slavenhandel, koloniale oorlogen, nederzettingenpolitiek en industrialisatieprogramma's. Er is evenwel voldoende studiemateriaal te vinden en veldwerk te verrichten om te achterhalen welke rechtsculturen er in die verschillende maatschappijen heersten.
Het is met name de rechtsantropologie die zich bezighoudt met de bestudering van het bestaan van verschillende rechtsculturen (en daarmee samenhangende normenstelsels) naast elkaar en los van de vraag of ze al dan niet zijn toegestaan of erkend. Dit uitgangspunt impliceert het voorkomen van *rechtspluralisme* en de mogelijkheid van het bestaan van *semi-autonome sociale velden* (term van de rechtsantropologe Sally Falk Moore). En per sociaal veld kan de verschijningsvorm van het recht dus verschillen (pluralisme).
Bij de bestudering van het recht dat bij inheemse bevolkingen in gebruik is voordat de westerse invloed in die gebieden zich doet voelen, valt tenminste één element onmiddellijk op: recht hoeft *niet* verbonden te zijn met de staat. Dit standpunt vindt men al verdedigd in de klassieke rechtsantropologische studie van B. Malinowski (1926). Latere rechtsantropologen vullen dit standpunt op uiteenlopende wijze aan. Zo zijn er de studies over de inheemse instituties aangaande de processen bij geschillenbeslechting. Daarbij gaat de aandacht uit naar de wijze waarop recht functioneert met betrekking tot de instandhouding van de sociale orde. Bij die gang van zaken wordt het koloniale staatsapparaat en daarmee ook het statelijke recht genegeerd: geschillenbeslechting verloopt via *inheems* recht. Wat duidelijk wordt, is dat in dergelijke studies het statelijke recht in de marge terecht komt. Dit ten gunste van onderzoek naar alternatieve vormen van sociale orde, waarin een aanzienlijke hoeveelheid gewoonterecht is opgenomen.

CONTEXTUALITEIT

Met betrekking tot wat ik later zal betogen is het goed om het volgende nadrukkelijk te stellen. Het betreft het verschijnsel van de contextualiteit: gewoonterechtelijke systemen van sociale orde (de culturele matrix) zijn in het algemeen in hoge mate contextafhankelijk. Recht dat is losgemaakt van zijn culturele matrix is een zinloze categorie geworden.[6] Een gewoonterechtelijke regel is dan ook het product van de samenleving zelf (het handelen van mensen volgens een vaste gedragslijn). Gewoonterecht wordt om die reden ook *autonoom* genoemd. Het zijn de mensen zelf die de gewoonte vormen. Dit maakt duidelijk waarom het wettenrecht een *heteronoom* karakter wordt toegekend: de wet wordt opgelegd door een boven de gemeenschap staande autoriteit.
De gewoonte kent ook een rechtsplicht. Die berust op de *overtuiging* om zich naar behoren te gedragen (en niet dus omdat een dwingende instantie dat eist).[7]
Bij gewoonterechtelijk hoeft men niet per se te denken aan eeuwenoude tradities, het kunnen evengoed vormgegeven, recente reacties op een bepaalde stand van zaken zijn (men gaat overeenkomstig een vaste gedragslijn handelen). De gewoonte kan verlaten worden en er kunnen zich nieuwe gewoonten ontwikkelen. Er blijft dus sprake van een actie of reactie, reden van de beperkte effectiviteit van het statelijke recht om inheemse systemen van sociale orde ter zijde te schuiven[8], of wel af te wentelen.[9] Bij het voorgaande wil ik nog de volgende kanttekening maken.
Meer dan eens wordt het gewoonterecht verward met wat bekend staat als *natuurrecht* (ius naturale). Natuurrecht omvat evenwel rechtsopvattingen, die ervan uitgaan dat er naast het bestaande, geldende recht (wettenrecht) een beter en hoger recht bestaat. Met het woordje 'hoger' vindt een verwijzing naar de goddelijke wereldorde plaats. Op enig moment in de geschiedenis verliest het natuurrecht echter die religieuze signatuur. Het wordt dan geacht door de *menselijke natuur* gegeven en door de *menselijke rede* kenbaar te zijn. Maar wie heeft dat in die menselijke natuur geplant? Juist, God blijft op de achterhand actief in dit 'geseculariseerde natuurrecht'. Dienovereenkomstig wordt het voorgesteld als een eeuwig, onveranderlijk en overal geldend recht.[10]
De invloed van natuurrechtelijke opvattingen is te herkennen aan de hantering van *grondrechten* en de *individuele vrijheidsrechten* van de mens tegenover de staat. Deze natuurrechtelijke opvattingen claimen een universele gelding. We weten hoeveel die rechten waard zijn in de huidige maatschappij. De 'wet van

Stirner' wordt dan ook nog steeds gehanteerd in de maatschappij : *men komt verder met een handvol macht dan een zak vol recht…*[11]

Het is duidelijk dat het natuurrecht naar andere verschijnselen verwijst dan het gewoonterecht. Het is met het laatste dat ook de anarchist en geograaf Kropotkin zich inlaat. Sterker, men zou kunnen stellen dat de verschillende rechtsantropologische studies die hier de revue passeerden, diens *Moderne wetenschap en anarchisme* (1903) aanvullen en uitwerken. Zelf sluit hij zich in zijn tijd al aan bij de 'antropologische school' en brengt daarbij de studie naar sociale gewoontes onder de aandacht. Hij neemt over dat alle wetten een tweevoudige oorsprong kennen: (a) de gewoonte en (b) de staat. Het recht waarvan de staat de bron is, vormt de belangrijkste ondersteuning van het kapitalisme (lezen we in hoofdstuk VI en IX van zijn *Moderne wetenschap en anarchisme*).

In de aangehaalde tekst lezen we ook dat het anarchisme de vertolker is van de creatieve, constructieve macht van het volk zelf. Dat bedient zich van ontwikkelde instituties van het gewoonterecht om zich te beschermen tegen een naar macht strevende minderheid, aldus Kropotkin.[12]

Naast dit soort rechtsantropologisch onderzoek zijn er vanzelfsprekend ook studies naar de wijze waarop koloniale overheersers getracht hebben de inheemse culturele normen en instituties te incorporeren, te absorberen in het statelijk recht. Dergelijke studies zoeken naar het verschijnsel *rechtspluralisme*. Hierbij onderkent men twee stromingen. In de ene stroming richt men de aandacht op de wijze waarop het statelijke recht gewoonterechtelijke normen en instituties in zich weet op te nemen en veelal assimilatief weet te neutraliseren.[13] In de andere stroming gaat het om studie naar de wijze waarop inheemse systemen van orde weten te overleven buiten het statelijke juridische systeem om.

Vertegenwoordigers van de tweede stroming wijzen de eerste af omdat die zich baseert op 'juridisch centralisme'. Dat uitgangspunt wordt door de tweede stroming als onjuist verworpen omdat men zich daarbinnen laat leiden door de vraag hoe recht behoort te worden opgevat. Het levert namelijk verwringende effecten op bij de beschrijving van het gevonden recht, als men het statelijke recht in het centrum van de beschouwing plaatst. Tamanaha voert voor een en ander een vertegenwoordiger van de tweede stroming op, te weten John Griffith, die het volgende over de ideologie van het juridisch centralisme zegt. In het kader van deze ideologie is recht (en behoort het te zijn): recht van de staat, uniform voor iedereen, en exclusief geldend ten aanzien van alle ander recht, gegeven door een geheel van staatinstituties. In zoverre er andere normatieve ordeningen bestaan, zoals de kerk, de familie, de vrijwillige associatie en de economische organisaties, behoren zij alle hiërarchisch onderworpen te zijn aan het recht en de instituties van de staat. En ze zijn dat in feite ook. Het wordt echter als fundamenteel onjuist gezien de feitelijke macht van de staat als kern te nemen van onderzoek naar andere normatieve systemen. Er blijft op die manier weinig pluralisme over: het onderzoek staat in dat geval te zeer in het teken van de *unificatie*, aldus Griffith.[14]

Gelet op dit door Griffith gemaakt ideologische verwijt is er een onderscheid te maken tussen juridisch centralisme en

juridisch pluralisme. Dit laatste heeft als kern dat niet alle verschijnselen die met recht samenhangen en alle verschijnselen die op recht lijken als bron ervan de statelijke overheid hebben. Het blijkt meer dan eens dat concurrerende bronnen van 'recht' of afdwingbare normen grotere invloed op sociaal gedrag hebben dan voorschriften en instituties van het statelijke juridische systeem. Er is dan ook niet-statelijk recht te ontdekken dat ontspruit uit regel-producerende en regel-afdwingende activiteiten van talloze groepen associaties in het actuele sociale leven.[15] Een terrein voor anarchisten dus om ideeën op te doen over de verhouding recht en een libertaire samenleving.

NOTEN

(1) Het woord 'recht' gaat terug op Indo-europese talen; zie E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, tome 2, *Pouvoir, droit, religion*, Paris, 1969, p. 10-15. Het gaat om een containerbegrip, waarmee van alles is te beleven; zie bijvoorbeeld het artikel getiteld 'Les rigidités de l'étymologie', in: *Le Monde libertaire*, nr. 1475, p. 19. – (2) B.Z. Tamanaha, *Understanding Law in Micronesia, An Interpretive Approach to Transplanted Law*, Leiden, New York, Köln, 1993. – (3) Zie K. Maddock, 'Action anthropology or applied anarchism?', in: *Anarchy*, nr. 8, Vol. 1, 1961, p. 232-236; van dezelfde auteur: 'The bounds of possibility', in: *Anarchy*, nr. 16, Vol. 2, 1963, p. 171-178; idem: 'Primitive societies and social myths', in: *Anarchy*, nr. 45, Vol3, 1963, p. 44-55; John Pilgrim, 'Anarchism and stateless societies', in: *Anarchy*, nr. 58, Vol. 5, 1965, p. 353-368. – (4) De tekst heeft als ondertitel *Untersuchungen zum Fehlen und zur Entstehung politischer Herrschaft in segmentären Gesellschaften Afrikas*. Zijn boek beleefde in 1994 een derde druk. Voor de Duitse kinderencyclopedie *Der Mensch* (Band 8, 1984) schreef hij een bijdrage onder de titel 'Regulierte Anarchie, Eine Anthropologie herrschafsfreien Zusamennlebens'. Deze bijdrage geeft de grondgedachte weer van zijn 'machtstheorie' die terugvoert op zijn boek uit 1967, maar tegelijkertijd is die verbreed. Deze bijdrage is vervolgens later opgenomen in de bundel *Spezielle Soziologien*, samengesteld door G. Kneer, K. Kraemer en A. Nassehi (1995; p. 119-136). Samen met F. Kraemer schreef Sigrist ook *Gesellschaften ohne Staat* (twee delen; Frankfurt. a.M., 1978). – (5) Pierre Clastres, *La société contre l'État, Recherches d'anthropoligie politique* (1974; herdrukt 2011). Zie in dit verband ook *de AS* 77 (Macht), 1986 – (6) Men baseert zich hier vooral op bekende (rechts)antropologische studies als die van A. Hoebel, *The Law of Primitive Man* (1954), L. Pospisil, *Anthropology of Law* (1971), R. Seidman, *The State, Law, and Development* (1978). – (7) Zie voor meer informatie L.J. van Apeldoorn, *Inleiding tot de studie van het Nederlandse recht*, bewerkt door J.C.M. Leyten, Zwolle, 1972 (17de herziene druk). – (8) Tamanaha beroept zich voor dit laatste met name op M. Galanter, 'Justice in Many Rooms: Courts, Private Ordening, and Indigenous Law', in: *Legal Pluralism*, nr. 1, 1981. – (9) Zoals ook wel gebeurt bij het zoeken naar een functioneel equivalent; voorbeeld: niet meer huwen voor de staat (en de kerk), maar het opstellen van een samenlevingscontract of het aangaan van een 'vrij huwelijk'. – (10) Ik ga hier wat kort door de bocht. Voor een korte maar gedegen behandeling van deze problematiek, zie het artikel van de libertaire rechtsfilosoof Alain Perrinjaquet, 'Idéal libertaire et idée du droit naturel', in: *Réfractions*, nr. 6, winter 2000, p. 63-77. – (11) M. Stirner, *Der Einzige und sein Eigentum*, (1844), Berlin, 1924, p. 168-169. – (12) Dat het geen stand heeft weten te houden tegen die macht en dat die macht mede 'gejuridiseerd' is terug te vinden in het statelijke recht, is duidelijk. Maar mijn doel hier is om inzichtelijk te maken dat binnen het kader van het anarchisme, bijvoorbeeld zoals door Kropotkin vertegenwoordigd, het recht als zodanig niet een per definitie verwerpelijk verschijnsel is. – (13) 'Assimilatief neutraliseren', terminologie ontleend aan Agnoli, *De transformatie van de demokratie*, Nijmegen, 1971, p. 41. – (14) J. Griffith, 'What is Legal Pluralisme', in: *Journal of Legal Pluralism*, nr. 24, 1986 (geciteerd bij Tamanaha, p. 10, noten 27, 28, 29). – (15) De titel van de bundel samengesteld door G.R. Woodman en A. Allott geeft dit al in *People's Law and State Law*, Dordrecht, 1985.

STAATSWIL EN RECHT VERSCHILLEN VAN ELKAAR

Anarchisme en Recht (4)

Thom Holterman

Het anarchisme is niet gelijk aan anomie, ofwel normloosheid. Dit betekent dat verschijnselen als norm en regel in de libertaire sociale orde wel degelijk een functie vervullen. Tegelijk valt niet te ontkennen dat traditioneel het recht, als positief element, een marginale rol in anarchistische kring heeft gespeeld. De fixatie op statelijk recht en vervolgens de scherpe bestrijding daarvan, hebben gemaakt dat norm en regel vaak nauwelijks nog gezien kunnen worden als elementen van een andere rechtsopvatting dan die welke het statelijke recht omvat. Daarbij vindt een concentratie op het strafrecht plaats.

Traditioneel laten anarchisten het recht hiermee samenvallen (en niet alleen zij, zo is mijn ervaring). Daarmee hebben zij een handvat om de bestaande kapitalistische maatschappij te kritiseren. Aan die kritiek wil ik niets afdoen. Waar het mij hier om gaat is de aandacht te centreren op niet-*statelijk recht.*

Bij statelijk recht is het duidelijk: de statelijke wetgever wordt als enige bron van recht erkend. We zagen dat elders in dit nummer. Echter, hoewel de maatschappelijke situatie door het statelijke recht wordt gedomineerd, treft men toch ook het bestaan van gewoonterecht en zelfgekozen recht (in de vorm van overeenkomsten) aan. Evenmin mag men bijvoorbeeld over het hoofd zien dat de (door de staat aangestelde) rechter zich in zijn beslissing bij de interpretatie van het statelijke recht mede kan baseren op heel andere elementen dan het statelijke recht.

Een aardig voorbeeld van dit laatste levert de Franse rechter in een zaak die is aangespannen tegen de karikaturist Siné ter zake van belediging van een bevolkingsgroep. Bij de in het geding zijnde karikatuur heeft Siné een vraag geformuleerd, maar het antwoord erop opengelaten. In dit geval wordt erop gewezen dat degene die de klacht heeft ingediend zelf, naar aanleiding van de Deense Mohammedkarikaturen, heeft geschreven: 'Het misdrijf zit in het oog dat naar de tekening kijkt'. Dus wie in de betreffende karikatuur van Siné een mogelijke belediging 'ziet', die creëert die belediging zelf. Vervolgens, meent de rechter, hoeft niemand een satirisch weekblad te lezen. Bovendien vormen de lezers van een dergelijk blad een oordeelkundig publiek, aldus de rechter. Gelet op deze overwegingen, volgt vrijspraak van Siné.

Tegen omstanders roept de laatste dan uit: 'Jullie zijn er zeker van dat het een echte rechter is?' (*Siné Hebdo*, nr. 26.) Die vraag kan opkomen als men een beeld van de rechter heeft dat met de visie van Montesquieu overeenkomt: de rechter als de mond van de wet. Natuurlijk bestaan er vele van dit soort legisten waaraan Montesquieu denkt, die een dogmatische benadering hanteren. Het voorbeeld van de zaak-Siné demonstreert dat het ook anders kan. Men kan namelijk een ander startpunt voor redeneren nemen dan alleen de wet.

Naast de dogmatische benadering kan men argumenteren met behulp van de 'topische benadering' (van *topos*, gemeenplaats). De gemeenplaats is hier de door de rechter geciteerde gedachte van een van de tegenstanders van Siné: 'het misdrijf zit in het oog dat naar de tekening kijkt'. Deze gedachte correspondeert met een andere bekende topos: *honni soit qui mal y pense* (schande over hem die er kwaad van denkt). De topische benadering wordt hier beproefd om ruimte te geven aan het gebruik van de vrije meningsuiting.

Binnen een maatschappelijke orde die door statelijk recht wordt beheerst, kan men ook bepaalde verschuivingen opmerken, weg van dat statelijke recht. Dat is bijvoorbeeld met geschillenbeslechting aan de gang. Het officiële, statelijke gerechtelijke systeem wordt in veel gevallen als te tijdrovend en kostbaar ervaren. Dit heeft er toe geleid dat meer en meer tot bemiddeling (*mediation*) wordt overgegaan. Het gaat hier om geschillenbeslechting 'buiten de wet om' door degenen die met elkaar in conflict zijn. Zij worden daartoe bijgestaan door een derde, die hen helpt een oplossing voor het geschil te vinden. Die oplossing wordt dan vaak in een overeenkomst neergelegd (gekozen recht).

Hoewel mediation een moderne vorm van niet-statelijke rechtsvorming lijkt, is hij al eeuwenoud. De middeleeuwse, Friese *asega* heeft er iets van. Zijn werkwijze is er een om samen met hen die in een geding verwikkeld zijn, te zoeken naar het recht. Uiteindelijk kunnen de gedinggenoten zelf beslissen (want hun beslissing gaat boven die, welke de asega voorstelt).

Ondanks de dominantie van het statelijke recht, is het andere recht niet volstrekt verdwenen. Het kan weer worden 'opgeroepen'. Met het oog op maatschappijhervorming en het idee om alvast te beginnen moet dit een bemoedigend gevoel geven. Er lijkt mij niets op tegen mede in die lijn te werken, zeker nu we kunnen begrijpen waarom anarchisme niet betekent *géén regels* en evenzeer dat we uitstekend zonder staat kunnen. Wat dat laatste betreft nog het volgende.

Wat anarchisten met staat verwerpen is *dwangorganisatie*. Dit betekent dat niet elke vorm van organisatie door hen wordt verworpen (dat zagen wel al met het voorbeeld van Kropotkin omtrent de regeling van de scheepvaartbeweging, zie elders in dit nummer).

In het algemeen wordt erkend dat er ten behoeve van bepaalde voorzieningen boven-individuele besluiten moeten worden genomen. Wie bijvoorbeeld in postverkeer en treinverkeer, in drinkwater, in distributie van gas en elektriciteit wil voorzien, wie de volksgezondheid en de medische zorg wil dienen, wie de volkshuisvesting wil ontwikkeling, die ontkomt niet aan het nemen van boven-individuele besluiten. Dit soort publieke voorzieningen, uitgevoerd in de sfeer van de functionele organisatie, dringen zich aan ons op. Anarchisten ontkennen dit niet.

Een van de voordelen is dat de direct betrokkenen niet meer buiten de besluitvorming omtrent dit soort voorzieningen worden gehouden.[1] Het politieke en het sociale vallen hier samen. De functionele organisatie, die federatief gelaagd is, berust op 'gelijken-systemen': de beslissingen worden genomen door en voor mensen die elkaars gelijken zijn. Duidelijk is dat dit alles niet

betekent dat 'organisatie' overbodig is. Integendeel. De bedoelde functionele organisatie vereist coördinatie, noopt tot het maken van afspraken, leidt tot regeling. Ook hier heeft het recht een functie. Gelet op het feit dat de staat als dwangorganisatie in de geschetste configuratie niet meer meetelt, spreken we in dit geval over niet-statelijk recht. Maar dat betekent niet dat allerlei gebruikelijke bestuursproblemen en miscommunicaties zich niet voor kunnen doen… Laten we een en ander eens nader bekijken.

REGLEMENTERING

De functionele organisatie waarnaar zojuist werd verwezen, zal niet zonder reglementering kunnen. Afhankelijk van het onderwerp van reglementering komen we bepaalde functies van het recht tegen, zoals de informatiefunctie van het recht alsmede de integratie- en coördinatiefunctie. Hoewel binnen een anarchistisch kader dwang geen dominante categorie is, betekent dit nog niet dat men geen tegenwicht in die reglementering zou inbouwen om elk machtsstreven te kunnen intomen. Het doel daarvan is gemeenschappen tegen voorkomende machtsbegeerte van mensen te beschermen. Men spreekt hier over de beschermingsfunctie van het recht. Daartoe behoort ook de mogelijkheid om aan het verzet van desnoods één persoon gehoor te geven, als die zich presenteert.[2]

In de beschreven maatschappelijke situatie vallen het politieke en het sociale weer samen, is de 'centralisatie van macht' ingewisseld voor 'coördinatie van activiteiten', 'hiërarchische autoriteit' voor 'methoden van coöperatie', 'Sire-systemen' voor 'gelijken-systemen'. De paradigmawisseling heeft daarmee – theoretisch – geleid tot een andere prioriteitsstelling wat handelingscategorieën aangaat. Wederkerigheid, samenwerking, afstemming nemen de plaats in van concurrentie, wedijver.

De maatschappelijke structurering zal die van een netwerk van functionele en territoriale organisaties zijn om samenhang op sociaaleconomische en ecologische terreinen te bereiken. Het is ondenkbaar dat de bedoelde interdependentie zonder regulering en afspraken doeltreffend kan zijn. In deze sfeer zal men aan het opstellen van statuten denken en men zal overeenkomsten afsluiten. Het immanente rechtsdoel zal *coördinatie* in plaats van subordinatie zijn.

Wat ik hiermee duidelijk wil maken is dat men recht en staatswil niet moet gelijkstellen. Veel juristen doen dat wel. Anarchisten moeten zich daar niet door laten afleiden. In die *af*leiding zit de *ver*leiding om te denken dat in een libertaire samenleving het recht zal zijn afgeschaft. Dat leidt er dan weer toe dat anderen het idee van een libertaire samenleving kunnen bagatelliseren en in de hoek van utopische hersenspinsels wegzetten. Maar wanneer blijkt dat recht niet een identificatie met staatswil noodzakelijk maakt, zoals ik dat hier laat zien, kan men een beroep op 'recht' doen in zoverre men daar nut van verwacht.

Opmerkelijk is overigens dat er reeds eind negentiende en begin twintigste eeuw *juristen* zijn geweest die een niet-statelijke rechtsopvatting hebben uitgedragen. Te denken valt aan H.J. Hamaker (1844-1911) die in 1877 tot hoogleraar burgerlijk recht aan de universiteit te Utrecht wordt benoemd. Is er een *geregelde menselijke samenleving* mogelijk zonder overheid, bekleed met de macht te gebieden en te verbieden en haar geboden en verboden desnoods met dwang te handhaven, zo vraagt hij zich af. Hij doet dat in de tekst getiteld 'Het recht en de maatschappij' uit 1888. 'Het komt mij voor, dat deze vraag bevestigend moet worden beantwoord', zegt hij. Waarom zou het onmogelijk zijn, zo vraagt hij zich af, dat mensen samenleven (…) zonder dat er een overheid is, die aan de maatschappelijke gedragsregels de hand houdt? De mogelijkheid van een maatschappij zonder overheid kan ontkend worden alleen door hem, die van oordeel is, dat het enige denkbare motief van 's mensen handelen tegenover zijn medemens bestaat in vrees voor de overheid. Maar, zo vervolgt hij, er zijn heel andere motieven om overeenkomstig te handelen. Het overgrote deel van de regelmaat, in het maatschappelijk leven om ons heen, heeft met vrees voor de overheid niets te maken.[3]

Ik verkondig hier dus geen nieuwe inzichten. Het gaat om vooral sociologische observaties omtrent wederkerige betrekkingen in de samenleving, die buiten de staat om ont- en bestaan, waarmee men immanente normering op het spoor komt. Ook psychologische observaties kunnen daar heen leiden. Dit spreekt uit een artikel van twee hedendaagse *economen*, die erkennen dat er in de economie te weinig met de psychologie rekening is gehouden. De titel van hun artikel luidt 'Waarom regels ons vertrouwen ondermijnen'. In dat artikel betogen zij dat marktprikkels, corrigerende belastingen en boetes, anders dan men altijd dacht, juist het normbesef van burgers ondermijnen.[4]

Psychologen kennen dat effect al langer, schrijven zij. De theorie erachter, leggen zij uit, is dat mensen in veel van hun handelen gedreven worden door *intrinsieke motivatie*. Deze bestaat uit psychologische variabelen als normbesef, vertrouwen, naastenliefde, interesse of patriottisme (de 'andere motieven' waarover Hamaker sprak). Wanneer nu van buitenaf een prikkel wordt toegevoegd, zeg een verbod of een gebod van staatswege, dan kan die prikkel de plaats innemen van de intrinsieke motivatie. Op die prikkel gaat men, door de concentratie daarop, bijvoorbeeld vervolgens met ontwijkend gedrag reageren. Bij elkaar genomen is het gevolg dat het door de staat sociaal gewenste gedrag juist afneemt. De staat verstoort dus met zijn gebod of verbod de bereidheid van mensen om zich sociaal te gedragen.[5]

Overigens is dit inzicht tenminste al sinds William Godwin (1756-1836) in anarchistische kring gemeengoed. Hij wijst al rond 1800 op de problematiek dat met het opleggen door middel van gezag van een op zich juiste handeling, alle prijzenswaardige effecten die mogelijk bedoeld zijn, teniet worden gedaan. Wanneer men begint met wetten maken, zal men als reactie daarop weer nieuwe wetten moeten maken. Zo stapelt zich wetboek op wetboek. De consequentie van deze oneindigheid van recht is zijn onzekerheid, terwijl, aldus Godwin, wetten juist gemaakt heten te zijn om een eind te maken aan tweeslachtigheid. Welke jurist zou nog durven pretenderen dat hij alle recht beheerst, smaalt Godwin dan.[6]

Een eeuw later wijst Kropotkin nog eens op de generatie wettenmakers, die zelf niet meer weet waarover wetten handelen. Dit is overigens ook menigeen binnen de juridische kring niet ontgaan. Echter, vindt daar maar een gehoor voor. Vervolgens is het niet opmerkelijk dat sociologisch ingestelde juristen èn anarchisten uit die tijd, van wie met

name Kropotkin er een is, met hun beschrijvingen van sociologische grondbegrippen als wederkerigheid, interactie, coöperatie, zelfhulp en nabuurschap elkaars opvattingen deelden. Zij waren daarvan niet op de hoogte omdat zij als twee verschillende auteursgroepen in gescheiden werelden opereerden. Dat is pas later onderkend, zoals door Peter Heintz, die over de innerlijke verwantschap spreekt, die de moderne sociologie met het anarchisme verbindt.[7]

INTERACTIONEEL RECHTSBEGRIP

In beschrijvingen van hun libertaire visies hebben anarchisten ook sociale normen geformuleerd. Die sociale normen laat ik in een bepaald perspectief met rechtnormen samenvallen. De door anarchisten geformuleerde sociale normen vormen allerlei mogelijke stelsels van intermenselijk consequent en coherent handelen. Het gaat om gecompliceerde samenweefsels van regels, waardoor menselijke gedragingen op elkaar kunnen worden afgestemd en waardoor die gedragingen voorzienbaar worden. In juridische kring spreekt men dan over *coreferentiestelsels*. Het kenmerk daarvan is dat ze gemeenschappelijke oriëntatieschema's vormen voor het gedrag binnen menselijke verhoudingen, zoals dat wordt genoemd. Hier is sprake van het bestaan van 'recht' en van 'rechtvorming' buiten de staatswil om. Ik heb dit een *interactioneel rechtsbegrip* genoemd. Omdat het gaat om zelfgekozen regels betreft het hier autonoom recht als tegenhanger van heteronoom recht (het van buitenaf opgelegde, statelijke, wettenrecht).

Het idee van het interactioneel rechtsbegrip heb ik een kwart eeuw geleden ontwikkeld aan de hand van een keur van anarchistische en juridische auteurs.[8] Zo baseerde ik me mede op de Amerikaanse jurist Lon Fuller (1902-1978) die over 'implicit law' spreekt.[9] Voor zover dit naar een overeenkomst verwijst, gaat het om recht dat die overeenkomst zelf voortbrengt. De overeenkomst is bij hem in dit kader dan ook een bron voor sociale orde, ofwel een middel om een stabiel samenstel van interactionele verwachtingen te scheppen.

Anarchisten leggen belangstelling aan de dag voor de vrije overeenkomst. Als zij daarover spreken, is dat steeds in verband met het scheppen van een sociale orde. De vrije (collectieve) overeenkomst verschijnt als functie van autonomie, als zelfbepaling.

Het is voor een mens onmogelijk autarkisch te leven en overleven. De mens kan zich daarentegen wel autonoom manifesteren, maar autonomie is noodzakelijkerwijs een *contextueel* bepaald begrip.[10] Leven is samenleven. Hier lijkt zich een fundamenteel onderscheid af te kunnen tekenen tussen wat enerzijds als sociaal anarchisme en anarchistisch communisme bekend staat en anderzijds individueel anarchisme wordt genoemd. Ik ga hier voorbij aan de discussie over de verschillen tussen sociaal en individueel anarchisme en constateer dat in het anarchisme hoe dan ook de 'vrije associatie' als basisorganisatie geldt.[11] Overigens is niemand verplicht zich daarbij aan te sluiten. De mogelijkheid van *Minus one*[12] blijft open.

In een discussie met Franse anarchisten is mij voorgelegd, dat ik herhaaldelijk – en terecht – de onderdrukking door de staat kritiseer zonder echter te behandelen welk soort 'eerbiedigingssysteem' maakt dat mensen het normaal vinden dat ze buigen voor hun meerderen. Als dat niet duidelijk wordt, kan je bijvoorbeeld wel op het bestaan van autonoom recht wijzen, maar over het algemeen zal men toch het heteronome recht volgen.

Nu meen ik dat met hetgeen als achtergrond bij het Sire-systeem is geschetst (zie elders in dit nummer), een deel van het eerbiedigingssysteem zichtbaar is geworden: de theologische herkomst van gehoorzaamheid. Dit betekent dat mensen al eeuwenlang gewend geraakt zijn aan het opvolgen van wat boven hen gestelden hen bevelen.

De acceptatie van het heteronome recht is daarmee op te vatten als het effect van die eeuwenlange gewenning om zich onderworpen te gedragen aan vreemd gezag. Ieder van ons krijgt dit bij wijze van spreken met de paplepel ingegeven en later doet bijvoorbeeld de gebruikte terminologie de rest.

We spreken over de overheid (van overhangen), dus er komt iets van *boven* (de Heer in de hemelen). De mens, eerst nog 'burger' in de maatschappij, wordt vervolgens in een staatsverband tot *onder*daan gereduceerd: hij is *onder*worpen aan de wetten van de staat (heteronoom recht). Zo is de mens niet terug in de 'staat van horigheid', hij is er zelfs nooit aan ontsnapt.

Mensen zijn en worden dus stelselmatig geconfronteerd met het idee dat bepaalde als transcendent gepresenteerde verschijnselen, zoals Heiligheid, Democratie (God, Volk), bronnen van heteronome legitimiteit zijn. De pretentie is dat niet mensen, maar van buitenaf ingegeven verschijnselen statelijke beslissingen produceren. Dat vertaalt zich weer in wantrouwen tegen de autonomie van vrije menselijke associaties, zo vat de Ronald Creagh de opvatting van de libertaire denker Eduardo Colombo samen.[13]

Hiermee ben ik op de vraag ingegaan waarom de meeste mensen leven naar het eerbiedigingssysteem. Maar voor mijn gevoel speelt er een heel andere vraag: hoe weten we ons uit die horigheid te bevrijden? De neiging is nu groot om naar de tekst getiteld *De vrijwillige slavernij* van Étienne de la Boétie (1530-1563) te verwijzen – en diens raad op te volgen: houd op met buigen![14]

Die tekst is al enkele eeuwen bekend en een massale terugtrekkende beweging uit de vrijwillige slavernij zie ik niet. Toch is het in de onmiddellijkheid van het bestaan mogelijk die vrijwillige slavernij op te geven. Het kan in de praktijk worden gebracht door – om bij ons onderwerp te blijven – anarchistisch recht te produceren en dat in uitvoering te brengen. En het mooie is, het gebeurt al!

NOTEN

(1) Ik denk hier aan de structuur van het integrale federalisme zoals Proudhon dit als concept heeft geschetst in zijn *Du principe federatief* (1863). Zie daaromtrent het instructieve hoofdstuk 'Le fédéralisme politique' bij E. Jourdain, *Proudhon, Un socialisme libertaire*, Paris, 2009, p. 86-93. – (2) En laat niemand zich voor de gek houden: ook in een libertaire samenleving kan iemand dwars gaan liggen ten aanzien van een activiteit, waarbij niemand heeft gedacht dat daar individueel verzet tegen zou zijn (zoals het aanbrengen van een rioleringsbuis). Met behulp van een 'interactief sturingsproces' is iedereen van het nut van het aanbrengen van die buis doordrongen geraakt, op die ene persoon na… Dit is slechts één ondergeschikt en afgeleid probleem, niettemin moet het worden opgelost, ook in een libertaire maatschappij. Ik wil hiermee aangeven: ook al noemen we de voorgestane maatschappijstructuur *decentraal-federaal*, dan betekent dat nog niet dat alle problemen de wereld uit zijn. – (3) Een dergelijke erkenning komt men ook tegen bij de Italiaanse anarchist Malatesta als hij schrijft: 'Wanneer er sprake is van een duidelijke noodzaak of nut om iets te

doen, en waarvoor het nodig is dat iedereen er aan meewerkt, dan moet een kleine minderheid het weten op te brengen zich bij de grote meerderheid neer te leggen…'. Malatesta in zijn 'Réponse à la Plateforme', als bijlage opgenomen in: D. Colson, *L'anarchisme de Malatesta*, Marseille, 2010, p. 171. – (3) H.J. Hamaker, 'Het recht en de maatschappij' (1888), in: *Verspreide Geschriften*, deel VII, 1913, p. 19-133 (zie p. 78-80). – (4) Het betreft een artikel van de Forum-pagina in *de Volkskrant* van eind februari 2007. De twee auteurs zijn J. Van der Weele en R. Van der Ploeg. – (5) Het artikel van Van der Weele en Van der Ploeg berust mede op het onderzoek van J. van der Weele, gedaan binnen het European University Institute te Florence, en is getiteld 'The Signalling Power of Sanctions in Collective Action Problems' (26 februari 2007). – (6) W. Godwin stelt dit soort zaken aan de orde met name in zijn *Enquiry concerning Political Justice and its Influence on General Virtue and Happiness*, (1793), Harmondsworth, 1976; zie ondermeer p. 685-689. – (7) P. Heintz, *Anarchismus und Gegenwart*, Berlin, 1973, p. 112-116. – (8) Voor literatuurverwijzingen zie Th. Holterman, *Recht en politieke organisatie*, Zwolle, 1986, (diss.), p. 154-166. – (9) Lon Fuller viel de beurt te eer te zijn 'herontdekt'; zie W.J. Witteveen en W. Van de Burg, *Rediscovering Fuller, Essays on Implicit Law and Institutional Design*, Amsterdam University Press, 1999. – (10) Vergelijk E. Colombo, *L'Espace politique de l'anarchie, Esquisses pour une philosophie politique de l'anarchisme*, Lyon,, 2008, p. 117. – (11) Waartoe ook de 'vereniging van egoïsten', als door Max Stirner voorgesteld, is te rekenen. Zie diens *Der Einzige und sein Eigentum*, (1844), Berlin, 1924, p. 179. – (12) Tevens de titel van een Engels individueel-anarchistisch tijdschrift dat jarenlang werd uitgegeven door M. Graham (pseudoniem S.E. Parker). – (13) E. Colombo geciteerd bij Ronald Creagh, 'Au-delà du droit', in: *Réfractions*, nr. 6, winter 2000, p. 84-85. – (14) E. de la Boétie, *De vrijwillige slavernij*, Amsterdam, 1997.

DE SAMENLEVING VORMT DE GRONDSLAG VAN RECHTSREGELS

Anarchisme en Recht (5)

Thom Holterman

Over het algemeen laten libertaire denkers omvangrijke vrije associaties berusten op reële collectieve overeenkomsten. Deze dienen als grondslag voor maatschappelijke relaties tussen mensen. Zo'n relatie is bijvoorbeeld op te merken in het uitgangspunt: wie gebruik maakt van de producten van de vrije associatie, draagt bij aan de productie ervan. Daar verschijnt de (impliciete) verplichting.
Wie wil leven zonder zich aan de vrije associatie te binden is vrij daarin. Maar zo iemand krijgt wel een probleem indien hij gebruik wil maken van de door de vrije associatie geproduceerde collectieve goederen. Hoe zal op zijn 'liftersgedrag' worden gereageerd? Dat kan per situatie verschillen. Maar duidelijk is dat wie zich tegen het 'vrije samenwerken' verzet, zich in een vrije samenleving automatisch buiten de gemeenschap plaatst. Bakoenin is er duidelijk over: iemand die zijn vrij aangegane verplichtingen niet nakomt, kan een reactie van de gemeenschap verwachten (hij laat een nadere uitwerking ervan in het midden).

De verplichting, waarvan hier sprake is, berust op een vrijwillige belofte. Sommige van die beloften kunnen uitdrukkelijk gevraagd zijn. Andere worden stilzwijgend gedaan door te voldoen aan vereisten die met gestabiliseerde interactionele verwachtingen samenhangen. Dat kan als een beperking van vrijheid worden gezien, bijvoorbeeld als men vrijheid ziet als een absoluut en/of abstract, metafysisch 'iets'. Maar dat is binnen het kader van het anarchisme niet aan de orde.
Vrijheid is sociale vrijheid en wordt begrepen als *mogelijke* vrijheid, die uit zelf gewilde (en begrepen) solidariteit bestaat, zoals Malatesta dat eens formuleerde. Om dit te begrijpen is het goed om te zien hoe bijvoorbeeld de Duitse rechtstheoreticus Kriele de volgende bibliothecaire regel uitlegt. De regel luidt: 'Het geleende dient op verzoek te worden teruggebracht'. Die verplichting beperkt de vrijheid van de lener. Hij kan evenwel het geleende opnieuw trachten te lenen. En voor zover er in de verplichting een beperkende regel wordt gelezen, kan een lener er het algemeen belang van inzien, omdat hij met de mogelijkheid van rolwisseling rekening moet houden: ook hij kan lener van een boek willen zijn dat als maar in bezit wordt gehouden door een andere lener…[1]
Een volgend punt is dat een anarchistische maatschappij door anarchisten niet als conflictvrij wordt gedacht. Dat is te ontlenen aan beschrijvingen van de in de toekomst geprojecteerde organisatorische visies omtrent zo'n type maatschappij. In die beschrijvingen vindt men verwijzingen naar rechtbanken. Het is niet goed in te zien dat rechtbanken zich met andere zaken zullen bezighouden dan met geschillen en conflicten. Wel laat zich het volgende beden-

ken. Het opheffen van fundamentele belangentegenstellingen zal bijdragen aan het minimaliseren van de conflictstof ten opzichte van de grote hoeveelheid zaken die het bestaande bestel te verwerken heeft. In welke organisatorische verbanden zullen de overblijvende conflicten worden opgelost?
Voor de hand liggend lijkt dat bijvoorbeeld 'bemiddeling' een manier is die niet strijdig is met anarchistische denkbeelden. 'Diplomatie' is dat evenzeer. Zo spreekt Bakoenin de hoop uit dat conflicten binnen het door hem voorgestelde maatschappelijke stelsel in een diplomatieke sfeer worden afgewikkeld. Voor het geval dat een conflict in die sfeer niet tot een oplossing is te brengen, zullen rechtbanken met die taak worden belast.
Kropotkin laat zich op soortgelijke wijze uit. In de sociale orde waarin elke taak wordt vervuld door vrije associatie en federatie, zal men geen behoefte meer voelen aan een regering, zo stelt hij. Hij ziet ook de oorzaken van conflicten zeldzamer worden, maar wanneer deze toch voorkomen, dan dienen ze te worden bijgelegd langs de weg van de scheidsgerechten. Malatesta oppert dat, in het geval mensen een conflict met elkaar hebben, zij dit voorleggen aan een vrij en zelfgekozen scheidsrechter.

ANARCHISTISCH RECHT

Gelet op het voorgaande is het verdedigbaar te spreken over een 'anarchistische rechtsopvatting'. Ik deed dat al een kwart eeuw geleden en tot mijn verwondering vind ik die zienswijze nu terug in moderne voorbeelden. Daarbij wordt zonder omwegen gesproken over *anarchistisch recht*. Zeker, nog steeds zijn er anarchisten die uitgaan van de tegenstrijdigheid tussen 'anarchie' en 'recht'. Maar eveneens zijn er die erop wijzen dat anarchie wel betekent 'géén heersers', maar niet 'geen regels'. Welk type regels vindt men in moderne voorbeelden terug, die 'anarchistisch recht' impliceren?
Een van de bekendste voorbeelden is wel het niet-hiërarchische mediarecht, dat het netwerk Indymedia regelt. Indymedia kent een aantal regels te weten de 'draft unity criteria' en de 'draft membership criteria'. Nieuwe groepen mensen worden aangemoedigd deze regels te volgen als zij collectieve autonome media starten. Gegeven het losse en niet op dwang berustende karakter van de niet-hiërarchische collectiviteiten, worden de regels wel in de praktijk gebracht, maar zijn ze aldoor nog geformuleerd in 'voorlopige' versies.
Een ander aansprekend voorbeeld is te ontlenen aan modern, intern werkend niet-hiërarchisch 'ondernemingrecht'. Sommige hedendaagse ondernemingen staan zich erop voor dat zij handelen in de geest van het anarchisme, waar elke medewerker bij toerbeurt bepaalde activiteiten verricht, zoals daar zijn:
- coördinerende bezigheden;
- handwerk als bewerken van boeken (bij een drukkerij);
- dienstverlenende bezigheden (telefoon aannemen).

Ook wordt er van anarchistisch recht gesproken in de context van internationale politieke actiegroepen. Als voorbeeld daarvan dient de coalitie van zulke groepen binnen de *Peoples' Global Action* (PGA), die met een aantal organisatiebeginselen werkt. Deze beginselen vindt men terug in bepalingen, waarmee beoogd wordt vorming van hiërarchie te voorkomen. Zo luidt een van de bepalingen: geen enkele organisatie of persoon vertegenwoordigt de PGA, noch vertegenwoordigt de PGA enige organisatie of persoon. Op die manier worden coördinatie en communicatie gestimuleerd en overheersing van de ene over de andere groep ontmoedigd. Verder vindt men er regels om comités in het leven te roepen die internationale conferenties organiseren, waarbij die regels tevens de macht van deze comités beperken.[2]
Het blijkt dus een misvatting te zijn, zo mag de conclusie luiden, dat binnen het anarchistische denken het gebruik van recht en het beoefenen van rechtspleging onbestaanbaar is. Waar anarchisten van toen en nu zich onverminderd tegen verzetten is van staatswege ingeroepen 'klassenjustitie'. Zij verzetten zich niet tegen diplomatieke en arbitrale conflictoplossing door een persoon of een groep personen, die geacht wordt geïnformeerd te zijn over de oriëntatieschema's van waaruit partijen handelen. Waarom dan toch het bestaan van die hardnekkige misvatting?
Het anarchisme staat een vrije, antikapitalistische samenleving voor. De redelijkheid ervan is angstaanjagend voor Sire-systemen van welke hoedanigheid ook. De ideologen van die systemen stellen daarom het anarchisme als utopisch voor (of, om meer vrees aan te jagen, als terroristisch). Dat wordt vooral gevoed door een bepaalde voorstelling van zaken: het anarchistisch maatschappijmodel kent geen recht en wijst elke verplichting af. Zo'n maatschappij kan niet functioneren, is dan de conclusie. Men heeft met zwevers (of plegers van aanslagen) van doen… zo stellen de tegenstanders het voor. En met hun veroordeling van utopisch, drukken zij uit: Wij willen het niet.[3]
Met dit alles wil ik niet zeggen dat men van (geschreven) recht gebruik *moet* maken. Maar ook al denkt men zonder te kunnen, dan nog treden er in (regelmatige) sociale contacten tussen mensen vormen van 'regelgeleid gedrag' op (*sociale* contacten als bron van recht). Dit betreft dan een ongeschreven vorm van recht. Indien men het recht begrijpt als het geheel van regels met het oog op het 'mogen' en 'moeten' van samenlevende mensen, dan is de *samenleving* de grondslag van de rechtsregels.[4]

VEROVERINGSSTAAT

In een langdurig historisch proces heeft men de staat in de plaats weten te stellen van de samenleving. De staat is historisch een veroveringsstaat, waarvan de Duitse socioloog en econoom Franz Oppenheimer (1864-1943) in zijn boek *De Staat* (1908) de sociaalhistorische geschiedenis heeft geschreven: de staat is op roof gebouwd! Dat eenzijdig interveniërende karakter zit nog steeds in het begrip *statelijkheid*, dat wil zeggen: in de vorm van *eenzijdige* gezagsbinding. Dat is het samenleven van mensen gaan beheersen.
Het instituut staat verschijnt dus nog steeds als 'overweldiger'.[5] In vele statelijke bestuurs- en strafwetten toont hij zijn gewelddadige kant, met name indien de toepassing van die wetten tot doel heeft mensen te breken, te vernederen, te infantiliseren. Daar tekent zich de pathologie van het bestaande systeem af. Terecht is hier sprake van tirannie of beter van een 'totalitaire stand van zaken', een verwoording die ik ontleen aan de Franse jurist en psychoanalyticus Pierre Legendre.[6]
De aandacht voor niet-statelijk en anarchistisch recht dat hier aan de orde is geweest, heeft zijn nut voor zover men (anarchisten bijvoorbeeld) er gebruik

van kan en wil maken in hedendaagse, door mensen zelf gecreëerde situaties (in door hen als libertair gepresenteerde organisatievormen). Het heeft eveneens een functie in de discussie, waarin anarchisten verweten krijgen zich volledig van 'het recht' te distantiëren. Wat overigens, zoals we zagen, geenszins het geval is. Met het oog op een toekomstige situatie zijn er zelfs ontwerpen van grondwetten gemaakt.[7]

Door op dit laatste te wijzen stel ik niet de realiteitswaarde ervan aan de orde, maar vraag ik aandacht voor het feit dat er aan gedacht is om er een opzet voor te leveren. En, akkoord, de actuele maatschappelijke omstandigheden nopen ons ertoe dat wij ons niet laten afleiden een fundamentele kritiek te formuleren aangaande die actualiteit. Die zal evenwel in het perspectief moeten staan van de gewenste verandering van de actuele situatie. Dat perspectief moet men dan wel weten te schetsen…

De strijd voor een libertaire samenleving is dus nog steeds noodzakelijk om te worden gevoerd. Het is geen gemakkelijke opgave. In een interview, enkele jaren voor zijn overlijden, erkende Agnoli: 'Wanneer dat niet zo zwaar zou zijn, hadden we allang de vrijheid en gelijkheid bereikt'.[8] We zitten dus nog steeds in de fase van het kritiseren van die actuele situatie.

NOTEN

(1) M. Kriele, *Recht als praktische Vernunft*, Göttingen, 1979, p. 44, 53. – (2) De voorbeelden zijn ontleend aan de site: http://encyclopedia.kids.net.au/page/an/Anarchist_law?title=Consensus_minus_one . Zie ook de Engelstalige Wikipedia, het lemma: *Anarchist law*. – (3) Zie het interview van Colin Ward en anderen met Paul Goodman, 'Utopian means they don't want to do it', in: *Anarchy*, nr. 85, Vol 8, maart 1968, p. 87-89. – (4) Men kan dit lezen via de weg van het Romeinse recht, zoals J. ter Heide dit verwoordt in zijn boek *Kort begrip van Romeins recht*, Amsterdam/Brussel, 1967, p. 2. – (5) De literatuur aangaande het proces van 'staatsvorming' en 'staatsgeweld' is enorm. Het usurpatoire karakter is talloze malen beschreven, zowel door anarchistische als door andere auteurs. Ik verwijs slechts naar enkele teksten, zoals: M. Bakoenin, *Statelijkheid en anarchie* (1873), verschillende edities; P. Kropotkin, *De staat – zijn historische rol* (1897), verschillende edities; F. Oppenheimer, *Der Staat* (1908); Ch. Tilly, *Coersion, Capital and European States AD 990-1992*, Oxford, 1992. – (6) In het totalitarisme is namelijk de eigen wil (van de persoon) geofferd. Legendre merkt dit op als hij over 'politieke communicatie' spreekt, maar waar het in feite gaat over de controle op het gesprokene en over allerlei vormen van 'toezicht'; zie P. Legendre, 'Droit, Communication et Politique', interview met D. Dayan en J.-M. Ferry, in: *Hermès*, nr. 5-6, 1989, p. 30. – (7) Zie bijvoorbeeld A. Schreider, *Die föderative Räterepublik, Verfassung, Entwurf und Denkschrift*, Berlin, z.j. (1919); P. Besnard, *Le monde nouveau, Organisation d'une société anarchiste*, Paris, z.j. (1934), (recente vierde herdruk). – (8) J. Agnoli geïnterviewd in: *Neues Deutschland*, 9-10 mei 1998, p. 14.

ILLUSTRATIES

De tekening op het omslag is van een onbekend kunstenaar en is ontleend aan het blad *A Contretemps* nr. 41 (september 2011). Alle overige illustraties in dit nummer zijn ontleend aan *Le Monde libertaire*, met uitzondering van die op pag. 54. Dit is een originele tekening van Manuel Kneepkens. (Redactie)

HET KRITISCH EN CONSTRUCTIEF POTENTIEEL VAN HET ANARCHISME

Anarchisme en Recht (6)

Thom Holterman

Het anarchisme is een 'bron' met een zeker potentieel. *Men kan in de omgeving van die bron de denkbeelden opdoen om gevestigde sociale situaties te deconstrueren en om opgelegde structuren bloot te leggen. In dat geval spreek ik over het* kritisch potentieel *van het anarchisme. En de economische situatie in de wereld verschaft een uitgelezen gelegenheid die te benaderen vanuit het perspectief van dat potentieel.*

Nadat de banken zich in 2008 hebben weten te ontdoen van hun onverteerbare kredietlasten en de staat daarbij als absorptiesysteem diende, zijn de 'Schurken zonder Grenzen' onvermoeid over gegaan tot de orde van de dag: graaien.[1] *De samenleving moet maar de overgenomen schuldenlast verwerken. Anno 2011 zien we dat in dit kader sommige banken worden genationaliseerd (Dexia Bank België door de Belgische staat; Proton Bank door de Griekse staat). Ondanks dat al: geen kijk op revolutie. De dempingsfunctie van het politieke systeem in samenwerking met staatsrepressie, gestoeld op statelijke recht, hapert niet.*

Het anarchisme zal zich dan ook vooral als 'kritisch potentieel' manifesteren. Het accent zal liggen op de analyse van de wijze waarop het politieke subsysteem zijn greep op de sociale orde weet te continueren. Die 'greep' manifesteert zich, afhankelijk van de sociaal-economische situatie, op uiteenlopende wijzen. Dat wil zeggen, in de loop van de vele jaren zijn er 'transformatieprocessen' te signaleren.

Een van de scherpzinnigste pogingen om het bestaan ervan te beschrijven, leverde Johannes Agnoli. Omdat hij niet een statische beschrijving geeft van de stand van zaken van toen, leest zijn *De transformatie van de demokratie* uit 1967 (Nederlandse vertaling: 1971) alsof het onlangs is geschreven.

De kern van Agnoli's gedachte vindt men in het begrip *involutie* en beschrijft wat er aan de hand is als de basisconflicten in een kapitalistische maatschappij niet zijn opgelost. Die basisconflicten doen zich in zijn diagnose dáár voor, waar er geen gelijke toegang tot en deelname in de materiële bronnen van de maatschappij is. De poging van 'de politiek' om dit zo te houden maakt dat de maatschappij met involutie van doen krijgt, dat wil zeggen met afbraak en verzwakking van democratische en juridische instituties. Daarbij vindt het 'systeem' steeds huurlingen om in gevallen waarin dat nodig wordt geacht, druk uit te oefenen met geweld en intimidatie.[2]

Aldus slaagt het 'systeem' in de disciplinering van velen en de marginalisering van bepaalde groepen. Dit alles geheel in lijn met de trend van permanente uitbreiding van staatsveiligheidsstructuren. Hier is van een constante sprake, want ik denk aan een periode van meer dan een eeuw, lopend van de tijd van de 'worgwetten' (1893-1894) tot en met de tijd van de affaire Tarnac (2008 tot

heden), een affaire die zich heeft kunnen voordoen op grond van wat ik contrasubversieve criminologie noem.[3] In anarchistische kring heeft dit facet bijvoorbeeld aanleiding gegeven tot de discussie over: *leven in de uitzonderingsstaat*.[4]
Het is onvermijdelijk dat hier de term *fascisme* valt.[5] Waar Agnoli van fascisme spreekt, gaat het bij hem over specifieke juridisch-institutionele elementen, die samenhangen met 'leiderschap', met 'sterk staatsgezag', met de 'autonomie' van de staat ten opzichte van de maatschappij. Als hij kapitalisme en fascisme met elkaar in verband brengt, is het niet om te betogen dat het kapitalisme het fascisme 'wil'. Wat het wil is de politieke garantie van zijn winst. Het wordt dus bekeken in termen van zijn 'functionaliteit'. Wat stelde Agnoli vijfenveertig jaar terug vast met het oog op deze zienswijze?
Een essentieel bestanddeel van de politieke staat wordt uitgemaakt door twee elementen die elkaar veronderstellen. Het eerste element is dat van de economische concentratie en maatschappelijke oligarchisering. Oligarchie is impliciet aan georganiseerde macht (bijvoorbeeld in grote politieke partijen). Een volk dat zijn macht 'overdraagt' (aan politieke partijen) verliest zijn soevereiniteit. Agnoli bedient zich hier voor zijn zienswijze ondermeer van hetgeen de Duitse socioloog Robert Michels (1876-1936) aannemelijk maakt in zijn boek over het partijwezen.[6] Ook de Engelse anarchist Colin Ward legt in de jaren zestig van de twintigste eeuw al uit hoe je Proudhon en Bakoenin vanwege hun kritiek op de parlementaire en socialistische theorie kan zien als voorlopers van Michels. Ward voegt hieraan toe dat zijn oligarchietheorie telkens weer door de praktijk wordt bevestigd.[7]
Het tweede element is dat van de consolidatie van de *oligocratische* positie van organisaties die in de verstatelijkte partijen zijn vertegenwoordigd. Agnoli acht hiermee in overeenstemming, dat het perspectief op een crisis de wisselwerking stimuleert tussen enerzijds de drang om de bevoegdheden en macht van de staat uit te breiden (zo men wil: het machtsstreven van de politici) en anderzijds het verlangen naar een extra waarborg van de gevestigde maatschappelijke orde. Dit laatste eventueel in de vorm van een politiestaat, dat wil zeggen een desnoods *gewelddadige garantie van bestaande privileges*.
Agnoli voegt hier aan toe, dat hoever het moderne kapitalisme zich ook van het fascisme verwijderd moge hebben: het prefascistisch liberale roepen om de 'sterke staat' herhaalt zich op een postfascistisch-neoliberale wijze. Het concretiseert zich in de bereidheid van de geprivilegieerden om zelf offers te brengen en zichzelf te besnoeien, als daardoor de vrijheid beter kan worden beschermd. Zo worden delen van de eigen zeggenschap over de productie aan staatsinstanties overgedragen, aldus Agnoli.[8]
In dit perspectief gezet maakten we in 2008 mee waartoe vele banken in grote delen van de wereld in ruil voor zekerheid omtrent hun bestaan (ontvangen van staatssteun), bereid waren te doen (zich tijdelijk ten aanzien van bepaalde handelingen onder staatscuratele plaatsen). Tevens werd hiermee, opnieuw, de functionaliteit van de *staat* bevestigd: *absorptie van overgedragen problemen* (de bufferfunctie), waarna alles bij het oude kan blijven. Het doel is het 'systeem' intact te houden met alle nodig geachte middelen, inclusief intimidatie, dat wil zeggen met maffia-methodes.
Het verzet dat zich aftekent na een dergelijke analyse van de situatie, heeft een subversief karakter. Agnoli heeft dat uiteraard onderkend. Dat blijkt uit bijdragen van hem in de jaren zestig en zeventig en het weerklinkt tot in zijn afscheidscollege als hoogleraar politicologie aan de Vrije Universiteit Berlijn (winter semester 1989-1990). Beginnend in de bijbelse (Eva)[9] en mythologische sfeer (Prometeus en Antigone) doorlopend tot in het heden, is Agnoli op zoek gegaan naar sporen van subversiviteit. Daarbij wijst hij erop, mede aan de hand van subversieve denkers als Spinoza en Bakoenin, wat het betekent de oppositie tegen heerschappij en uitbuiting in de praktijk te brengen en deze tegelijk te overdenken.[10] De analyse van Agnoli beschouw ik als een van de samenstellende elementen van het kritisch potentieel van het anarchisme.
Hij neemt in dat geval de staat in het vizier. Door diens functie als 'demper' te beschrijven kan hij de transformatie van de democratie nader uitwerken. Die functie en de transformatie zijn verpakt in statelijk recht. Dit maakt het mogelijk om naast een fundamentele staatskritiek ook een rechtskritiek te ontwikkelen. Die zit mede verpakt in de verwerping van statelijk recht (zie elders in dit nummer).
Inmiddels is duidelijk dat het kritisch potentieel veel dieper en breder is opgebouwd dan menig tegenstander van het anarchisme voor mogelijk houdt. Bovendien wordt het kritisch potentieel geflankeerd door een *constructief potentieel*. Daar ga ik nu op in.
Anarchistische auteurs hebben vanaf ongeveer midden negentiende eeuw allerhande constructieve beelden geprojecteerd met betrekking tot een libertaire maatschappij, zonder dat het een blauwdruk levert. Wel vindt men beginselen opgesomd zoals Colin Ward eens deed.[11] Organisaties moeten zijn: vrijwillig, functioneel, tijdelijk, klein. Daar komt het federalistische beginsel bij als kern van wat hij anarchistische sociale theorie noemt. Anderen zullen spreken over de theorie van de spontane orde. Dit alles kan worden gedacht als geflankeerd door anarchistisch recht… Elders in dit nummer heb ik daar aandacht aan besteed. Op die plaats heb ik niet gesproken over *gerechtigheid* (justice) hoewel dat had gekund, zoals bijvoorbeeld Proudhon dit tot een van zijn leerstukken heeft gemaakt.
Proudhon heeft getracht het recht zijn geloofwaardigheid en zijn kracht terug te geven (tegen de pervertering van het wettelijke recht door de staat in). Die geloofwaardigheid is aan de orde daar waar bij hem gerechtigheid zijn intrede doet. Schrijft hij niet: 'opdat er tussen redelijke mensen een samenleving is, zal er een wederkerig raderwerk aanwezig moeten zijn: dat kan slechts werken met behulp van een ander beginsel, het mutualistische beginsel van het recht'.[12]
Nu is gerechtigheid een containerbegrip. De vraag is dus wat Proudhon ermee voor heeft om het te gebruiken. Het is in dit geval goed een onderscheid te maken naar ethische elementen en elementen van procedurele en functionele aard. Wat de ethische kant aangaat, verwijst Proudhon naar een oud (en ook bijbels) beginsel: 'doe anderen wat u wil dat zij u doen; doe anderen niet wat u niet wil dat zij u doen' (door hem al geformuleerd in zijn eerste grote werk, *Wat is eigendom?* (1840)).[13] Redelijk handelende mensen zullen dit beginsel tot richtsnoer nemen in de omgang met elkaar.

Ik ben van mening dat de morele kant van gerechtigheid meer het werkterrein van rechtsfilosofen is. Ik houd mij, zonder mij daarbij te bedienen van het gebruik van het begrip gerechtigheid, meer bezig met de theorie van het recht en relevante organisatie- en bestuursproblemen die het menselijk handelen aangaan. Daarmee zit ik meer aan de kant van de anarchistische sociale theorie. Ook daar ben ik niet diep op in gegaan omdat anderen dat reeds in voldoende mate hebben gedaan. Wat dat laatste betreft wil ik hier slechts één tekst onder de aandacht brengen, te weten het boek van de buiten Duitsland weinig bekend geworden politicoloog Rolf Cantzen. De titel ervan luidt *Weniger Staat – mehr Gesellschaft. Freiheit – Ökologie – Anarchismus* (Frankfurt a. M., 1987; herdrukt).

Een van de uitgangspunten van zijn tekst is dat het anarchisme niet één weg verabsoluteert om een vrije maatschappij te verwezenlijken en dat anarchisten niet één maatschappelijke organisatievorm voor de ware houden. Veeleer gaat het hen erom verschillende machtsvrije organisatievormen naast elkaar te laten bestaan, die ik in het algemeen typeer als 'gelijken-systemen'. Hiërarchisch-centralistische maatschappijstructuren (met hun 'Sire-systemen') worden afgewezen ten gunste van complementaire, decentrale structuren, te realiseren in devolutieve processen in de maatschappij. Sprake is van een *anarchistisch pluralisme*.

Aan het anarchisme ontleent Cantzen dan libertaire perspectieven die zicht geven op een anarchistisch gestructureerde maatschappij. Vervolgens laat hij zien hoe een bepaalde opvatting over ecologie positief met het anarchisme in verband is te brengen. Op soortgelijke wijze heb ik in elders in dit nummer opgenomen bijdragen getracht, binnen libertaire perspectieven, een bepaalde vorm van rechtsdenken in te passen en op het bestaan van anarchistisch recht te wijzen.

Vanzelfsprekend vergeet Cantzen niet de anarchistische theorievorming en de libertaire perspectieven in te zetten voor een anarchistische kritiek op de bestaande, kapitalistische, maatschappij. Daarbij spreekt hij over de noodzaak van perspectiefwisseling, in feite zoals ik dat deed wat het statelijke en het niet-statelijke recht aangaat. Het kritisch potentieel van het anarchisme wint aan overtuigingskracht door deze samenhang met constructieve elementen. Libertaire hervormingsconcepten laten zich zo ook in gedeelten introduceren, bijvoorbeeld om een parallelle libertaire economie tot ontwikkeling te brengen.

De hervorming van de maatschappij is in anarchistische kring beschreven met behulp van beschouwingen over revolutie en evolutie (Reclus)[14], over revolutie in stadia van 'utopieën naar topieën' (Landauer)[15]. Het gaat daarbij om telkens opeenvolgende 'standen van zaken', gedacht zonder eindfase. Daarbij wordt in de theorie van het anarchisme *revolutie* slechts gerechtvaardigd, indien zij tevens een *devolutie* is, een afwentelen van gezag en geweld, zoals Constandse dat formuleert.[16] Ik neem van hem het gebruik van de term devolutie over.[17]

Het verschijnsel hervorming waaraan ik denk, verloopt via verschillende, samenlopende deelprocessen. Het ene proces betreft het afwentelen van de oude vormen (devolutie), het andere betreft het vooruitgrijpen naar, het reeds uitwerken nu, van nieuwe vormen van maatschappelijk leven (anticipatie).[18] De laatste jaren zijn daarvoor ook de termen prefiguratie en prefiguratief handelen in zwang. Daarmee wordt bedoeld dat men libertaire sociale relaties tot ontwikkeling brengt binnen de bestaande maatschappij, die daarmee vooruitgrijpen naar een toekomstige maatschappij.[19]

In dat perspectief is ook het artikel in *Le Monde libertaire* te begrijpen, getiteld 'Maatschappijen tegen de staat'.[20] Wat daarin tot uitdrukking wordt gebracht, actualiseert Cantzen met een hedendaags voorbeeld. Het beschrijft kort de maatschappelijke reorganisatiestrijd van de zapatisten[21] in de arme zuidelijke deelstaten van Mexico. Ondanks onderdrukking van regeringszijde (nationaal zowel als federaal) en uitbuiting door multinationals, hebben honderdduizenden indianen in dat deel van Mexico een vorm van zelfregering tot stand weten te brengen. Met hulp van de zapatisten zijn er autonome gemeenten opgezet die bestaan naast de officiële gemeenten. Tevens zijn scholen, gezondheidscentra, culturele centra en vormen van rechtspraak in het leven geroepen.

Het door hen opgezette bestuurssysteem werkt met korte termijnen van vertegenwoordiging (twee jaar voor zitting in gemeenteraden; in andere organisaties werkt het rotatiesysteem zelfs met een termijn van enkele weken). In het systeem wordt het terugroepingsrecht gehanteerd. Aldus worden collectieve, sociale taken in de structuur van een netwerk van gemeenschappen ondergebracht, die in hun gemeentelijke zelforganisatie directe democratie en een brede participatie van de plaatselijke bevolking nastreven.

In feite leveren deze bestuurstechnische elementen (basisorganisaties, gefedereerde basisorganen, zittingstermijnen, rotatiesystemen, terugroepingsrecht, et cetera) onderdelen voor een anarchistisch constitutioneel recht. Dit recht flankeert die vorm van democratie (directe democratie) die is losgemaakt van de vorm (de indirecte) die het kapitalistische winststreven veilig moet stellen, door het afwentelen van statelijkheid. *Menselijkheid* is nu de leidende factor.

Op de site van *¡Ya Basta!* is daarvoor een beschrijving van Mathias Bienstman te vinden, waaruit ik citeer: 'De recente zapatistische initiatieven op het vlak van onderwijs, gezondheidszorg, media en justitie kunnen ook de andersglobaliseringsbeweging inspireren. Het blijkt weldegelijk mogelijk om in de praktijk de mens en niet de winst centraal te stellen. (…) Als de indianen in Chiapas (een zuidelijke deelstaat van Mexico) in hun zelfgemaakte schapenwollen kleren door de moderne winkelstraten van de stad San Cristobal wandelen, lijken ze achterlijk. Zo voelen ze zich vaak ook. De overbodigen kunnen zich echter wel nuttig en waardevol voelen als ze participeren in een cultuur die andere zaken waardeert dan de eindeloze consumptie. Binnen zo een alternatieve cultuur kunnen ze met een herwonnen zelfvertrouwen de stap zetten naar de postkapitalistische zelforganisatie. Organisatiewijzen zoals de autonomie van de zapatisten die bewust de mens en niet de winst centraal stellen'.[22]

De menselijkheid in het anarchistische recht levert een centraal stellen van de mens op. In het statelijke recht is de staat centraal gesteld. Dat laatste laat lijken alsof daarmee het door de staat geproduceerde recht een neutrale instelling is, want naar zijn pretentie 'zonder aanzien des persoon' van toepassing. Maar in het menselijke bestaan geldt: *in niets neutraal*.

NOTEN

(1) Wie nog twijfelt is het lezen aan te raden van de Franse onderzoeksjournalist Marc Roche, *Le capitalisme hors la loi*, Paris, 2011. – (2) Zie M. Rajsfus, *Les mercenaires de la république*, Paris, 2008. – (3) Zie bijvoorbeeld de Franse 'worgwetten' (lois scélérates) die elke vorm van anarchistische propaganda in de kiem moesten doen smoren. Een en ander wordt beschreven in de heruitgegeven brochure met drie teksten uit 1898-1899, zie: F. De Pressensé, Un juriste, É. Pouget, *Les lois scélérates de 1893-1894*, Marseille, 2008. Een voorbeeld uit het heden? Zie naar aanleiding van de Franse 'affaire Tarnac', Alain Brossat, *Tous coupat tous coupable, le moralisme antiviolence*, 2009. De 'affaire Tarnac' begint in november 2008. Met een overmacht aan antiterreurpolitie wordt een groep van negen mensen van bed gelicht, in hun boerderij in het dorp Tarnac. Zij zouden een 'criminele organisatie van terroristische strekking' vormen en behoren tot 'ultralinkse anarcho-autonome kringen' (typering verzonnen door het Franse ministerie van binnenlandse zaken). Wat maakt hen verdacht? Zij beschikken niet over draagbare telefoons (wel over een vaste telefoon, die al een jaar wordt afgeluisterd). In de schuur is ook een ladder aangetroffen… Kort na de inval van de politie schreef de Italiaanse kritische maatschappijfilosoof G. Agamben een open brief over deze affaire; zie de site: http://www.devrije.nl/archives/00002528.html . Tot op heden (februari 2012) kent de affaire nog geen gerechtelijke afloop. Er is inmiddels in Frankrijk een 'contrasubversieve criminologie' ontwikkeld, waarmee ondermeer de Franse socioloog M. Rigouste zich in kritische zin bezig houdt; zie bijvoorbeeld diens *Les marchands de peur, La bande à Bauer et l'idéologie sécuritaire*, Paris, 2011. – (4) Een studie over de uitzonderingsstaat vindt men bij G. Agamben, *État d'exception*, Parijs, 2003. Ook het Nederlandse wettenrecht is er met strafrechtelijke en publiekrechtelijke bepalingen op toegesneden. Verder kan de overheid, waar die dat denkt nodig te hebben, teruggevallen op de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijke gezag (die het inrichten van concentratiekampen mogelijk maakt; er wordt immers over interneren gesproken) en de Coördinatiewet uitzonderingstoestanden. – (5) In de jaren 1966-1979 heeft Agnoli daar in artikelen ruime aandacht aan besteed. Die artikelen zijn gebundeld uitgekomen onder de titel *Faschismus ohne Revision* (Freiburg, 1997). Een doorwrochte beschouwing daarover vindt men bij W. Bonefeld, 'On Fascism: A note on Johannes Agnoli's Contribution'; zie voor deze beschouwing, waaraan ik hier een en ander ontleen, de site: http://libcom.org/library/on-fascism-bonefeld . – (6) R. Michels, *Zur Sociologie des Parteiwezens, Untersuchungen über die oligarchische Tendenzen des Gruppenlebens* (1911), vele herdrukken. – (7) C. Ward, 'Anarchism as a theory of organisation' in: *Anarchy*, nr. 62, Vol. 6, 1966, p. 98-99. – (8) Agnoli, *De transformatie van de demokratie*, Nijmegen, 1971, p.55. – (9) Het is Eva die in zijn ogen begiftigd is met een portie subversiviteit. – (10) J. Agnoli, *Subversive Theorie, 'die Sache selbst' und ihre Geschichte*, Freiburg, 1996. – (11) C. Ward in: Anarchy, nr. 62, Vol. 6, 1966, p. 97-109. – (12) P.-J. Proudhon, *De la justice dans la Révolution et dans l'Église*, t.1, p. 296, geciteerd bij : J. Jourdain, *Proudhon. Un socialisme libertaire*, Paris, 2009, p.10. Zie ook de juridische studie van S. Chambost, *Proudhon et la norme, Pensée juridique d'un anarchiste*, Rennes, 2004. – (13) P.-J. Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété ?Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement*, (1840), Garnier-Flammarion, Paris, 1966, p. 68. – (14) E. Reclus, *Evolutie, revolutie en het anarchistisch ideaal*, (1898), Amsterdam (met voorwoord van Domela Nieuwenhuis). – (15) G. Landauer, *Revolution*, (1907), Berlin, 1974, zie met name p. 12-17. – (16) A.L. Constandse, 'De verschijningsvormen van het anarchisme', in: *De Gids*, nr. 4, 1974, p. 245-257; p. 249. – (17) *Devolutie* is wel een juridisch begrip, maar daar verwijs ik niet naar. Het gaat hier om afwenteling afgeleid van het werkwoord afwentelen. Met een devolutief proces verwijs ik naar het afwentelen van statelijkheid; statelijkheid heeft hier de betekenis van het vermogen om te verschijnen in de vorm van eenzijdige gezagsbinding. – (18) Th. Holterman, *Anarchistische staatsopvatting. Een paradox?*, Deventer, 1980, p. 14, 21. – (19) Uri Gordon, 'Anarchism reloaded', in: *Journal of Political Ideologies*, februari 2007, p. 29-48. – (20) 'Sociétés contre l'État', in : *Le Monde libertaire*, bijzonder nummer 39, 15 juli – 8 september 2010, p. 19-20. – (21) Het betreft aanhangers van de antikapitalistische beweging die streeft naar autonomie van de indiaanse bevolking in Mexico. Naamgever van de beweging is de Mexicaanse anarchistische opstandelingenleider E. Zapata (1879-1919). – (22) Mathias Bienstman, 'Het zelfbestuur van de Zapatisten', overgenomen uit: http://yabasta2.yichalal.be/Het-zelfbestuur-van-de-Zapatisten?debut_articles=40 .

JURRIE ZUIDEMA OVERLEDEN (1919 - 2012)

Op dinsdag 13 maart 2012 overleed op bijna 93-jarige leeftijd onze oude kameraad Jurrie Zuidema. Op vrijdag 16 maart werd hij in stilte in kleine kring gecremeerd.

Jurrie Zuidema werd in 1919 geboren in een rood nest in het Groningse Zuidbroek, nabij Hoogezand-Sappemeer. Zijn grootouders waren als arbeiders reeds het socialisme toegedaan. Op de dag dat Wilhelmina op de troon kwam hingen ze een rode vlag uit, in plaats van de Nederlandse driekleur. Het werd een hele rel, maar de vlag bleef hangen! Zijn vader was de eerste dienstweigeraar in Groningen.

Ook Jurrie weigerde dienst, toen hij in 1939 voor de keuze stond, omdat hij, zoals hij zei, niet onderdanig kon zijn. 'Niemand heeft voor mij te bepalen wie ik dood moet schieten.' Hij heeft er tweeëneenhalf jaar voor gevangen gezeten.

In oktober 1941 kwam Jurrie vrij. Het verzet vanuit de gereformeerde hoek informeerde of hij belangstelling had deel te nemen aan het verzet. Hij had echter geen belangstelling samen te werken met mensen die hem en zijn anarchistische overtuiging voorheen verketterden. Hij zat in de oorlog nog een tijd ondergedoken na te zijn getipt dat de Duitsers hem zochten.

In het noorden van Nederland werd na de oorlog het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten (NGVS) opgericht. Dit was een regionale bundeling van krachten in de drie noordelijke provincies. Het kampeerterrein 'Tot Vrijheidsbezinning' in Appelscha speelde in de activiteiten een belangrijke rol. In beide organisaties was hij jarenlang actief, ook als bestuurder.

Na 1975 raakten Jurrie en zijn vrouw Aaf betrokken bij de nieuwe generatie dienstweigeraars, die zich als 'totaalweigeraars' manifesteerden, omdat ze geen beroep deden op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst (van 1923). Deze totaalweigeraars werden door de mensen rond het terrein in Appelscha ondersteund. Jurrie en Aaf speelden een sleutelrol in de groep Antinor, die ouders van deze dienstweigeraars informeerde, steunde en begeleidde.

Jurrie bleef ook deelnemen aan de activiteiten van de anarchistische beweging. In 1983 steunde hij de totstandkoming van het Documentatiecentrum Vrij Socialisme in Utrecht waarvan hij lange tijd bestuurslid is gebleven. En hij deed mee aan het Landelijk Anarchistisch Overleg (1986-1990). Het was in deze periode dat ikzelf Jurrie leerde kennen. Hij was aanwezig bij vele acties waar het ging om het militarisme en kernenergie aan de kaak te stellen. Hij verbond zich met de toenmalige jongeren die actief waren, en steunde hun activiteiten ook financieel ruimhartig.

Op het kampeerterrein in Appelscha bleef hij vasthouden aan het oorspronkelijk uitgangspunt dat het terrein ten dienste stond van de activiteiten van de beweging. Hij ergerde zich aan mensen die hun individuele belangen lieten prevaleren en liet dat ook onomwonden blijken. Hij was in de jaren negentig de regisseur en pleitbezorger van de overdracht van het sterk vergrijsde stichtingsbestuur, de eigenaar van het kampeerterrein in Appelscha, aan de meer jonge krachten in de beweging die sterk bij het terrein waren betrokken.

Bij de restauratie van het gebouw op het kampeerterrein in Appelscha was het grote gebroken geweer dat ooit zijn huis sierde, definitief gesneuveld. Prompt zegde hij geld toe voor het plaatsen van een nieuwe, antimilitaristische maquette op het gebouw. Typisch Jurrie.

'Ik doe niet aan heldenverering, ik verbeeld me niets, niks geen flauwekul. Ik doe wat ik vind dat ik moet doen. Ik zal nooit vergeten uit welk nest ik kom. Het systeem valt niet te veranderen, omdat we er zelf aan mee doen,' vertelde hij in onvervalst Gronings dialect. Uitspraken die hem raak typeren – een man die volstrekt zichzelf was.

Arie Hazekamp

Een interview met Jurrie Zuidema staat onder de titel 'Laat ik je één ding zeggen', in Buiten de Orde, *jaargang 22, anarchistisch kwartaalblad van de Vrije Bond, herfst 2011.*

Jurrie werkte meer dan eens mee aan projecten en uitzendingen waar hij zijn ervaringen als dienstweigeraar deelde. In 1991 werkte hij mee aan de radiouitzendingen van de Vpro *over het gevangenisstelsel in Nederland 'Achter slot en grendel'. Deze uitzending is via de volgende link online te beluisteren: http://weblogs.vpro.nl/radioarchief/2011/04/07/achter-slot-en-grendel/*

HET VLOOIENPARK
Dubbele boterham met kaas 4

De zandvlakte bood uitzicht tot aan de Amstel, en dan tot ver op de Binnen-Amstel. Ooit was het terrein bebouwd geweest en het was natuurlijk het plein van de spreekwoordelijke vlooienmarkt van Nederland. Die was verhuisd, de vlakte vroeg om ontginning.

Een haag van vogelkers, vermoedelijk de Amerikaanse, ook wel bospest genoemd, markeerde aan de oostkant mijn persoonlijke tuintje. Er werd aarde gestort bovenop het zand waarop de straatstenen hadden gelegen. Wij vroegen ons niet af of de grond misschien vervuild mocht heten, de verhalen over gifgrond doken net een of twee jaar later op grote schaal op. Van de tomaten en de venkel waarvan ik zaad uit Italië had geïmporteerd herinner ik mij niet dat er iets opgekomen is dat ik heb kunnen oogsten. Wel aardappelen: gewoon de piepers van een plastic supermarktzak in de grond stoppen, ze lopen wel uit en krijgen nazaten. Ze smaakten gronderig, hun naam waardig. Je moest er maar niet aan denken hoeveel honden er waren uitgelaten op het Waterlooplein. Een enkeling verbouwde hennep, die kwam nooit toe aan eigen oogst.

Toen het op naamgeving voor ons park/tuincomplexje aankwam was de keuze wat mij betreft niet moeilijk: het eiland heette van oudsher Vlooienburg, de vlooienmarkt was er verdreven en het park had een vlooiig karakter: Vlooienpark dus. De ontginning was het vervolg op het AntiCityCircus, 1978, een verzameling tenten en 'gebeurtenissen' of evenementen. Er waren gezamenlijke tuiniertijden en tussendoor kon je zelf aan het werk: er was een kist gereedschap waarvan je als medetuinder een sleutel had. Het Circus kreeg een vervolg in 182 uur voor de 182, een doorlopend actiefeest terwille van hongerstakende, in de naburige kerk ondergebrachte zogenaamde illegale Marokkanen die in oktober 1978 alsnog hun verblijfsvergunning kregen, en in een nieuw AntiCityCircus in 1979. Het jaar daarop was de sfeer wederzijds zo verhard dat er geen sprake meer van kon zijn. Maar goed, een pleinbezetting met tenten en 'guerrillatuinieren', daar was al ervaring mee opgedaan vóór de bezettingsbeweging die in 2011 begon. Hoewel wij allen bezield waren van streven naar een betere en mooiere wereld in het algemeen, was het directe doel van de actietuin het tegenhouden van de bouw van een stadhuiscomplex – later moeiteloos omgetoverd tot een combinatie met een operagebouw – en het streven naar cityvorming door het als altijd door de PvdA gedomineerde stadsbestuur.

Als er iets blijvends van het Vlooienpark is dan zou het wel eens de aanwezigheid van duizendblad tussen de straatstenen op het Waterlooplein kunnen zijn. Het was, naast het verbouwen van eetbare gewassen en bloemen, ook de bedoeling het zand zoveel mogelijk vast te leggen door middel van zelf geïntroduceerde wilde planten. Mijn duizendblad heeft het verbazend lang volgehouden als stadsplant toen het te bestrijden gebouw er eenmaal stond.

Op de plaats van het joodse weeshuis staat nu een gedenksteen, larmoyant, alsof het weeshuis niet pas dertig jaar geleden is gesloopt. Ik zal nooit weten of ik er echt een ruit ingegooid heb, met een steen opgedragen aan een meisje dat mijn revolutionaire gezindheid meende te moeten betwijfelen. Het weeshuis diende in zijn laatste jaren als tekenkamer voor de Stopera. Achteraf twijfel ik aan mijn werpvermogen, toen niet. En het Vlooienpark had een magische werking op mijn liefdesleven, maar laat ik hier aangekomen dan ook maar stoppen.

André de Raaij

TEGEN DE (RECHTS)STAAT?
Sterke Verhalen 11

'Meneer, u bent anarchist, dat heb ik op internet gezien. Dan bent u toch tegen de staat? Dus ook tegen de rechtsstaat, terwijl u zegt dat de democratie zo belangrijk is. Hoe zit dat, meneer?!' Louise, een slimme meid uit een van de mbo-klassen waar ik maatschappijleer aan geef, zorgt er met haar vraag voor, dat alle 32 leerlingen hun ogen met een uitdagende twinkeling op me richten, benieuwd hoe ik me hieruit ga redden. Zij zullen zich niet realiseren dat zulke vragen mij juist de mogelijkheid bieden om de verdieping aan de leerstof te geven, die het lesgeven pas echt leuk maakt. Niet een uurtje per week, waar demissionair minister-president Rutte graag mee koketteert, maar als serieuze baan, naast mijn werk als journalist. Eerder heb ik mijn leerlingen de werking van het parlement uitgelegd en na de val van het kabinet en het besluit tot nieuwe verkiezingen heb ik hen aanbevolen om de politici van links en rechts de komende weken nauwgezet te volgen in het nieuws, zodat de leerlingen als kersverse stemgerechtigden op 12 september weten op wie ze stemmen. Stemmen? Aanbevolen door een anarchist die ooit de campagne 'Stemmen is toestemmen' initieerde en van een brochure, posters en ansichtkaarten voorzag, die impliciet suggereerden dat stemmen zinloos was, ja zelfs collaboratie betekende? Jazeker. Het lijkt dus, dat het kan verkeren en dat het een gerechtvaardigde vraag is, hoe dat actueel te rijmen valt, zonder afstand te doen van de kwalificatie anarchist.

De kern van het antwoord op Louises vraag ligt voor de lezer van dit blad waarschijnlijk wel voor de hand, maar zal ik hier voor de goede orde toch even formuleren: ja, ik ben 'tegen de staat' zolang die niet werkelijk democratisch is georganiseerd. Een echt democratische staat heeft nog nooit bestaan, maar ik denk wel dat de rechtsstaat zoals wij die nu kennen het dichtste bij het idee van een werkelijke democratie komt. En het parlement? Dat is een relatief machteloos bestuursorgaan, dat suggereert de bevolking te representeren, maar in vele opzichten ondemocratisch blijkt te zijn. Het parlement is echter als forum interessant, nuttig om de staat tot openheid te dwingen, mogelijk informatie opleverend waarmee je buitenparlementair misschien verder kunt. Dat is allemaal in een notendop beschreven en leent zich uiteraard voor nadere uitleg. Maar niet hier en niet nu. Wel nog even de crux van het kort samengevatte betoog: ik heb 'de staat' zoals die hier bestaat inclusief het parlement zoals dat hier functioneert heel wat liever dan de staat in andere ontwikkelde landen als pakweg de VS, Rusland, China, Italië. En dan knikken mijn leerlingen instemmend, want met de praktijken van de pseudodemocraat Obama, de oligarch Poetin, de kampioen doodstraffen-uitdeler Hu Jintao en de maffiabaas Berlusconi hebben ze tijdens eerdere gesprekken in de klas uitgebreid kennis gemaakt. Over tot de orde van de dag. 'We zouden het nog even over Griekenland hebben, naar aanleiding van de vraag van vorige week over de euro en Europa…'

Welke democratie?

Zo zitten we meteen weer middenin de kwestie waar we vaak op terugkomen in die lessen: wat is democratie? Democratie is verdorie ooit juist bedacht in Griekenland. Het was van meet af aan een mooi woord, van *dèmos* (volk) en *kratéo* (heersen), maar al in de klassieke stadsstaat Athene was het geen stelsel waar de bevolking echt regeerde, laat staan zich adequaat vertegenwoordigd voelde. Ook Italiaanse stadsstaten als Florence, Genua, Venetië tijdens de renaissance waren slechts in naam democratieën, in werkelijkheid regeerden wisselende families van oligarchen die elkaar en rivaliserende clans/families bovendien voortdurend bestreden. Nadien is democratie lang een synoniem voor zwak bestuur geweest, met een latent risico op zich als tirannen ontpoppende voormannen, precies zoals het eeuwenlang in Rome was gegaan. Uit de onafhankelijk-

heidsverklaring van de Verenigde Staten (1776) bleek dat de opstellers (vooral Thomas Jefferson, maar met instemming van vertegenwoordigers van de koloniën) behept waren met door de Europese Verlichting geïnspireerde democratische concepten, zoals het republicanisme, dat erfopvolging uitsloot, de soevereiniteit aan het volk toebedeelde en een verkozen president bepleitte. Deze ideologie was opgekomen door de wens zich af te zetten tegen het corrupte Britse bestuur, verpersoonlijkt door de Londense parlementariërs en hun geparenteerde of anderszins nauw gelieerde aristocratische verwanten die de koloniën in het westen bestuurden. Maar ook de *Founding Fathers* beseften dat een democratisch bestel risico's met zich brengt en maar beter beperkt kon worden, te beginnen met een geschreven grondwet die weliswaar prachtige principes verwoordde met iconische begrippen als vrijheid, gelijkheid en recht op het nastreven van geluk, die echter niet van toepassing waren op de talrijke slaven in het land, laat staan op de autochtone inwoners, de indianen, en dus op essentiële onderdelen ondemocratisch. Met de verjaging van de Britten beschouwden de kolonisten zich als de rechtmatige inwoners en daarmee grondbezitters van Noord-Amerika en onder aanvoering van George Washington, zeer anti-indiaans, praktiseerden zij ten opzichte van de autochtone Amerikanen een politiek van gedwongen integratie óf verdreven worden. Zoals bekend heeft het laatste al gauw sterk de overhand gekregen en werden tot ver in de negentiende eeuw de indianen stelselmatig uitgeroeid, waarna de weinige overgeblevenen slechts met grote moeite burgerrechten verwierven. *Land of the free*!

Ook in Europa zijn de democratische stelsels lang beperkt gebleven, waarbij censuskiesrecht de norm was en niet alleen de overgrote meerderheid van onbemiddelde mannen maar ook alle vrouwen stemrecht ontzegd werd. Bovendien vormt de parlementaire vertegenwoordiging met mandaten van vier of meer jaren een aanzienlijke democratische inperking. Ook het partijenstelsel belemmert tot op de dag van vandaag een werkelijk democratische vertegenwoordiging van de bevolking.

Vandaag de dag wordt onder democratie van alles verstaan en worden landen als Azerbeidzjan, Oekraïne, Turkije of Roemenië achteloos democratieën of op z'n best 'democratieën in opkomst' genoemd, terwijl deze aan essentialia als scheiding der machten niet eens voldoen. Hoeveel van de betogers op het Tahirplein in Caïro en op de andere plekken van de 'Arabische Lente' beseffen dat democratie betekent dat vrouwen dezelfde rechten hebben als mannen? Dat vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing een fundamentele voorwaarde is? Dat vrijheid van meningsuiting ook betekent dat iemand vrijelijk mag beweren, dat de koran vol leugens staat en de profeet Mohammed een pedofiel was? Dat het leger zich onvoorwaardelijk dient te onderschikken aan het parlement en de regering? Dat wetten primair dienen om de burgers tegen de overheid te beschermen? Dat onafhankelijkheid van de rechterlijke macht betekent dat rechters geen opdrachten kunnen krijgen, en dat zij evenmin ontslagen kunnen worden? Dat ambtenaren burgers zonder onderscheid als gelijken dienen te behandelen? Ik vrees dat heel wat van de enthousiaste betogers een aantal van deze toch principiële factoren veeleer als 'westerse decadentie' zullen kenschetsen en zich zo niet alleen in Egypte maar ook elders weer door partijen laten inlijven die naar de vorm democratisch lijken, maar in wezen onverdraagzaamheid in het vaandel hebben, omdat zij de fundamentele mensenrechten niet werkelijk erkennen en het concept van de rechtsstaat niet wezenlijk nastreven. Ik wil niet pretenderen dat het concept van democratie waarin ik 'tegen de staat' kan zijn zaligmakend is, maar de ontwikkelingen in Oost-Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten stemmen me behoorlijk somber. Vooralsnog zie ik helaas de zaak van de mensenrechten niet of nauwelijks vooruitgang maken.

Rechtsstaat in crisis

Dat wil zeker niet zeggen dat de zaken er hier zo geweldig voor staan. Kort voor de val van het kabinet heeft een binnen het systeem relatief onafhankelijk 'instituut' als de Ombudsman in de persoon van Alexander Brenninkmeijer zich zeer scherp uitgelaten over de ogenschijnlijk systematische aanvallen van 'de politiek' (lees: het kabinet Rutte/Wilders en zijn entourage) op aloude principes van de rechtsstaat. Politici becommentariëren in toenemende mate en bovendien prematuur rechterlijke vonnissen; kritische en afwijzende adviezen van de Raad van State (gezien haar soms conflicterende taken zelf trouwens geen democratisch modelinstituut) over wetsontwerpen worden genegeerd, het parlement biedt onvoldoende tegenspel, het kabinet lijkt bezig aan een afbraak van de rechtspraak, kortom de pluriforme rechtsorde dreigt langzaam maar zeker te worden uitgehold. In plaats van zich deze goed onderbouwde kritiek aan te trekken en om te zetten in concrete actie, wist de Tweede Kamer niets beters te doen dan Brenninkmeijer op het matje te roepen en uitgebreid te kapittelen. 'VVD, maar ook PvdA en PVV kwamen diskwalificerende termen tekort', schreef Folkert Jensma even nadien in *NRC-Handelsblad*, er meteen op wijzend dat de ombudsman niet alleen stond in zijn kritiek. Integendeel, het hoogste rechtscollege in Nederland had juist zijn jaarverslag gepresenteerd, waarbij procureur-generaal Fokkens zelfs sprak van een dreigend 'vastlopen van de rechtspraak'. Naar zijn oordeel wil de politiek teveel sturen, zijn er teveel ondoordachte regelingen en veranderingen ingevoerd (het voorgenomen boerka-verbod van Rutte/Spies/Wilders nog niet eens meegerekend) en trekken achtereenvolgende kabinetten te weinig geld uit om de rechtspraak te laten uitvoeren wat er gevraagd en beloofd wordt. Ook Hoge Raad-president Corstens betoonde zich ongekend kritisch. Hij voorspelde dat als gevolg van het beleid van afgelopen jaren het vertrouwen in de rechtspraak verder zal afnemen en dat de strafrechtspraak wordt gemarginaliseerd. Boetes, taakstraffen en korte vrijheidsstraffen worden al zonder rechter door de overheid zelf opgelegd. Het is in toenemende mate de overheid die straft. Ook de klassieke taak van de rechter om de burger tegen de overheid te beschermen komt volgens Corstens in het gedrang. Deze kritische noten zijn afkomstig van topmensen uit de rechterlijke macht zelf en daarnaast van een prominent toezichthouder en officiële klachtenafvanger als de ombudsman. Dat kan dus moeilijk worden afgedaan als kattenpis.

Een vergelijkbare ontwikkeling voltrekt zich internationaal, zo stelt de Duitse rechtstheoreticus Gunther Teubner in een themanummer van het tijdschrift *Rechtsfilosofie & rechtstheorie* (2011/3). Teubner waarschuwt, dat waar de politiek een autonome factor wordt, deze een potentiële overheerser wordt. Thom Holterman illustreert dit op zijn blog met het voorbeeld van een conferentie van de 47 lidstaten van de Europese Raad in april jongstleden, in Brighton: 'Engeland heeft haar halfjaarlijkse presidentschap van de Raad van ministers te baat genomen om voorstellen te doen om de rechtsbevoegdheid van het Hof van de Rechten van de mens in te perken. (…) Engeland stelde voor het Hof zich te laten beperken tot de "meest ernstige schending van de rechten van de mens". Naast het argument dat dit de werkdruk voor het Hof zou verlichten, werd ook een gevoelsargument in gebracht want "er werd mee voorkomen dat het Hof zijn reputatie zou bezoedelen met het controleren van nationale beslissingen die van een te gering belang zijn". Een dergelijke vage formulering heeft de betekenis van het openstellen van sluisdeuren: met behulp van wat ik "argumentatieve willekeur" noem is zo praktisch elke nationale beslissing buiten het rechtsbereik van het Hof te "sluizen"… De vergadering is niet meegegaan met de Engelse voorstellen tot dergelijke ingrepen in het Verdrag. Maar dit zal niet het eind zijn van het "drijven" in die richting

tot inperken van het rechtsbereik van het Hof. *Le Monde* meldt namelijk ook dat de Franse ambassadeur bij de Raad van Europa, Engeland bedankte zo “moedig” te zijn geweest alle wegen te hebben benut (“*explorer toutes les pistes*”) om de jurisdictie van het Hof in te snoeren. Als de vos zijn passie preekt, boer pas op je kippen!’

De sluipende neutralisering van de rechterlijke macht en de bedenkelijke rol daarin van de gevestigde politiek is voor wat betreft de Nederlandse situatie al eerder indringend gedocumenteerd en becommentarieerd door oud-rechter Willem van Bennekom in zijn essaybundel *Op drijfijs. Over het functioneren van de rechtsstaat*. Hij komt tot de onthutsende conclusie, dat de *trias politica*, de splitsing van staatsfuncties in wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht in Nederland in feite niet meer bestaat, maar is vervangen door een ‘structuurloos universum’. Niet lang nadat ik die ongemakkelijke, maar in heldere lijnen vastgestelde analyse had doorgeworsteld, legde ik mijn mbo-leerlingen de beginselen van de leer van Montesquieu uit. Ik wist inmiddels, dat de toepassing van de scheiding der machten in ons land in de categorie sterke verhalen was beland, maar ik heb het hun niet verteld. Nog niet.

Boudewijn Chorus

IN MEMORIAM JACQUES GIELE (1942-2012)

Op 6 april 2012 overleed de in 1942 geboren Jacques Giele, historicus van de vroege arbeidersbeweging in Nederland.

Vaak was Jacques te vinden op zijn vaste stek, een bankje buiten bij Café Krom in de Utrechtsestraat in Amsterdam, de straat waar hij ook woonde. Daar kon hij boeiende verhalen houden over zijn vroegere werk als historicus en prachtige anekdotes vertellen uit de geschiedenis van het anarchisme. Jacques leidde de laatste jaren een teruggetrokken bestaan. Met de academische wereld wilde hij niets meer te maken hebben.

Hij debuteerde in 1968 met het boek *De pen in aanslag*, over Nederlandse revolutionairen rond 1848. Daarvoor kreeg hij destijds de Fibulaprijs voor geschiedenis. In de jaren zeventig publiceerde hij diverse artikelen in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, over wat zijn specialiteit werd: de ontluikende Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw. Als eerste wist hij het ontstaan en de geschiedenis van de Nederlandse tak van de Eerste Internationale in kaart te brengen, een baanbrekend werk, gepubliceerd als *De Eerste Internationale in Nederland 1868-1876* (1973). Evenzeer vernieuwend was zijn insteek bij zijn benadering van die vroege arbeidersbeweging. Giele was met name geïnteresseerd in de geschiedenis van de gewone man en vrouw, de Nederlandse arbeider en arbeidster in de tweede helft van de negentiende eeuw. Met zijn doorwrochte studie *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (SUN, 1979) en met zijn initiatief de Arbeidsenquête van 1887 opnieuw uit te geven, verschenen als *Een kwaad leven* (Uitgeverij Link, 1981), gaf hij hieraan vorm, juist in een periode dat arbeidersgeschiedenis volop in de belangstelling kwam te staan.

Met zijn studie over het Spaanse anarchisme, *Arbeiderszelfbestuur in Spanje 1936-1939* (Anarchistiese Uitgaven, 1975) had hij willen promoveren. Zijn promovendus, Jacques Presser – auteur van *Ondergang* – was te weinig bekend met het onderwerp en schakelde Arthur Lehning in. Deze las op Pressers verzoek het manuscript. Direct na lezing belde Lehning Presser op met de mededeling: ‘Absoluut briljant! Onmiddellijk laten promoveren!’ De promotie ging echter niet door, vermoedelijk in verband met Gieles plotselinge vertrek bij de Universiteit van Amsterdam, waar hij van de ene dag op de andere zijn baan opzegde.

Jacques maakte daarna reizen naar de Balkan en naar Zuid-Amerika. Terug in Amsterdam werd hij straatmuzikant. Met zijn accordeon was hij vaak op de Zeedijk te vinden om in café’s te spelen. Hij raakte geïnteresseerd in de muziek en poëzie uit Albanië en vertaalde graag Albanese dichters. Gepubliceerd zijn deze vertalingen nooit, Jacques vertaalde alleen voor zichzelf.

Uitermate verheugd was hij toen Kelderuitgeverij enkele jaren geleden zijn boeken over de Eerste Internationale en Spanje herdrukte. Geheel tegen zijn gewoonte in verscheen hij onverwacht op een boekenbeurs in Paradiso, waar zijn Spanje-boek voor het eerst te koop was.

Jacques was tevens bestuurslid van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis-fonds, en ook al verscheen hij niet op iedere vergadering, zijn nauwkeurigheid als lid van de kascommissie van het fonds werd gevreesd.

Al vroeg was duidelijk dat Jacques in de wieg gelegd was om ‘door te leren.’ De pastoor in zijn Brabantse geboortedorp en leraren op een internaat speelden daarbij een stimulerende rol. Zijn jeugdherinneringen zette hij ooit op papier (ongepubliceerd) en liet hij me lezen: een soms wrang, maar ook hilarisch verslag van een opgroeiende, tegendraadse jongen, die zich vanuit een arme streek in Brabant wist op te werken tot een gewaardeerd geschiedenisdocent en historicus. We zullen Jacques missen op het bankje bij Krom.

Martin Smit

CRISISBERICHT

Plotseling werkte het ideologische gruwelsprookje over de afwezigheid van 'een alternatief' voor het kapitalisme – in het heersende vertoog tot voor kort steeds al dan niet 'vrije' markteconomie genoemd – niet meer. Na ruim dertig jaar is het door de mand gevallen door instortende banken die plotseling met enorme staatssteun overeindgehouden moeten worden. Het is niet eens zeker of de verontwaardigden een helder alternatief voor ogen staat, maar het verhaal waarmee inmiddels meer dan een generatie sufgepraat is wordt niet meer geslikt.

En wat nu? Italië, Griekenland, Spanje, Tunesië en Egypte (ik zou eerder van een 'mediterrane lente' spreken dan wat er in de staatsmedia wordt gezegd) hebben de weg gewezen. Maar nog nergens heeft de massamobilisatie tegen crisis en bezuiniging geleid tot een uitdaging van de macht op een andere wijze dan door demonstraties. Laat ik zo eerlijk zijn meteen te zeggen dat ik ook niet zou weten hoe dit in zijn werk zou moeten gaan en hoe zo'n uitdaging op een hogere vorm van (of liever: echte) democratie zou kunnen uitlopen. Het is gemakkelijker te zeggen wat je niet wilt, en zelfs hieraan toe te voegen wat je wel wilt, dan de contouren van verwezenlijking van een andere maatschappij zichtbaar te maken. Sommige anarchisten en zelfs herleefde marxisten hebben het over 'het opbouwen van een organisatie'. Daar zijn twee dingen tegen in te brengen: waarom zou dit nu wel lukken? en belangrijker: het gevoel of besef van urgentie bij de mobilisatie tegen massawerkloosheid, bezuinigingen, ecologische katastrofe – wij willen de wereld en wij willen hem nu.

Het tweede decennium van deze eeuw begint al opvallende gelijkenis te vertonen met de legendarische, zo niet bijna mythische 'jaren zestig' (die grotendeels in de jaren zeventig vielen trouwens). Studenten en docenten in Québec demonstreren tegen enorme collegegelden, worden getroffen door een gelegenheidswetje dat demonstreren moet verbieden en honderdduizenden gaan de straat op. Franstalig protest, begonnen op de symboolgeladen datum 22 maart (toeval overigens) en culminerend (tot nu toe) in de maand mei – nee, het is geen herhaling en de gelijkgeschakelde pers die bij studentenprotest in Frankrijk altijd begint te meieren over mei '68 zwijgt zoveel mogelijk over Québec. Wat deze en andere mobilisaties in ieder geval opleveren is de 'revolutie in het hoofd' en de bevrijding die gezamenlijke actie altijd met zich meebrengt – een roes misschien, maar ook een ervaring die men de rest van het leven meedraagt.

Het woord 'revolutie' is al vaak gebruikt de afgelopen twee jaar in verband met de nieuwe verzetsbewegingen. De enige twee landen waar de mobilisatie tot de val van de macht heeft geleid kunnen ook weer niet als toonbeelden van grote verandering gelden – de preventieve contrarevolutie slaat zelfs fors toe in Egypte – maar hierover valt, evenals met betrekking tot Griekenland bijvoorbeeld, nog niets definitiefs te zeggen. Steeds schriller wordt de ongeloofwaardigheid van de verplichte loonarbeid (waartoe GroenLinks nu ook zo mooi oproept) die een steeds abstracter karakter krijgt en het razendsnelle verval van wat toch eens parlementaire democratie leek met bepaalde vrijheden voor 'de burger'. De permanente noodtoestand dient er voor te zorgen dat van deze vrijheden zelfs geen herinnering meer overblijft. Ook daartegen kan men in het geweer komen – als de herinnering er nog is. (AdR)

MACHT EN EMANCIPATIE: EEN STRIJD
Uit het land van Proudhon 19

Macht wordt vaak omschreven als het vermogen van de een om de ander te laten doen wat er van hem of haar wordt verlangd, desnoods tegen wil van de ander. Het streven om van die vreemde wil bevrijd te raken, is onder de term emancipatie bekend. Macht en emancipatie kennen vele gedaantes. De onderlinge samenhang tussen die twee verschijnselen wordt uitgemaakt door strijd. Over deze verschillende zaken blazen ze in het land van Proudhon hun partijtje mee.

Zo Christine Delphy, Franse sociologe en filosofe, die al jaren tegen patriarchaat en racisme strijdt. Waar zij zich in haar boek *Classer, dominer. Qui sont les autres'?* (Paris 2011, herdruk van 2008) over druk maakt, is de vraag: wie benoemt anderen om welke reden tot de *ander*?

De reden is om argumentatie te hebben om die ander te onderdrukken. De 'ander' wordt daarvoor eerst gestigmatiseerd en daarna weggezet. Dat gebeurt met vrouwen, homo's, moslims , zwarten… Zij allen hebben in de bedoelde argumentatie een punt gemeen: hun inferieure status verklaart zich uit hun 'anders zijn'. Anders dan wie? De blanke, heteroseksuele man…

Het beeld van dat type man maakt onderdeel uit van de dominante ideologie, zoals Delphy die wenst te bestrijden. Zij heeft zich dan ook in de loop van de jaren verzet tegen vele vormen van onderdrukking in de moderne, Franse maatschappij. In haar boek, in feite een bundel reeds eerder gepubliceerde betogen, wordt dat uitgewerkt. Maar zij houdt het daarbij vooral in de sfeer van het woord (verzorgen van inleidingen bijvoorbeeld).

Communicatieguerrilla

Het kan ook anders, bijvoorbeeld door het organiseren van ludieke acties en happenings. Daarover gaat het *Handboek voor communicatie-guerrilla*. Het verscheen voor het eerst in het Duits (1997) maar is nu in het Frans uitgekomen (bij Éditions La Decouverte, Paris, 2011). De auteurs zijn de autonome a.f.r.i.k.a.gruppe, Luther Blissett en Sonja Brünzels.

Onder de door hen voorgestane communicatie-guerrilla vatten de auteurs andere vormen van politieke strijd, dan die reeds heel lang in de sfeer van het politiek activisme in gebruik zijn. De communicatie-guerrilla richt zich op de modern-feodale structuren en uitingen in onze maatschappijen, zoals die zich openbaren in nationalisme, seksisme, patriarchaat, racisme en de kapitalistische productiewijze.

De feodale structuren en uitingen daarvan zijn te herkennen in een 'culturele grammatica', die zich als 'dominante orde' vertoont. De communicatie-guerrilla heeft tot doel de 'culturele grammatica' te laten 'ontploffen', bijvoorbeeld door 'omkering'. Ze maakt dus een dissident gebruik van die grammatica en interpreteert de 'tekens' ervan op een getordeerde wijze. Dit moet dan een subversieve werking hebben. In Italië werd indertijd bijvoorbeeld de slogan op reclameborden voor het Duitse kruidenbitter gewijzigd in 'Ik drink Jägermeister omdat Seveso vol met dioxine zit'.

Tegen de staat

Het uitoefenen van macht, leidend tot onderdrukking, heeft ook statelijke vormen. Het beste om daarvan af te komen is het opheffen van de staat – maar dat is sneller gezegd dan gedaan. Is er eigenlijk wel een maatschappij te denken zonder staat?

De Franse antropoloog Pierre Clastres (1934-1977) heeft dat soort maatschappijen in Zuid Amerika gevonden. Hij schreef er een intrigerend boekje over dat in 1974 verscheen, getiteld *La société contre l'État*. Het is in 2011 in herdruk verschenen (Les Éditions de Minuit, Paris).

Velen gaan nu roepen: ja, maar dat zijn primitieve maatschappijen, waarmee Clastres zich bezighield. Zeker!? Want wat dan primitief? De mensen over wie het gaat, werkten niet als idioten voor een ander, zodat die geen vruchten van hun arbeid kan plukken (afro-

men van de meerwaarde door de kapitalist, is dat later gaan heten).
Overigens volgden zij wel de raad en allerlei aanwijzingen op van hen die zij functioneel als de besten in hun 'vak' erkenden (beste krijger, jager enzovoort). Maar als die zich op hun functionele voorsprong gingen voorstaan, dus als zij zich dan als *leider* ging gedragen, dan keerden ze hen letterlijk de rug toe en verlieten hen. Want daar waren zij niet van gediend. Ik noem dit niet primitief maar hoogstaande autonomie!
Een dergelijke hoogstaande autonomie laat zich in onze primitieve maatschappij met al zijn bewakingscamera's (we worden geacht niets te kunnen doen zonder in de gaten gehouden te worden…) niet zomaar invoeren. De ME, de oproerpolitie en desnoods het leger staan klaar om dat hardhandig de kop in te drukken. Dat hebben we al eeuwen ervaren: steeds was het de staat als handlanger van het kapitaal die met geweld het emancipatiestreven smoorde.

Strijd

Aan een dergelijk optreden zijn heel wat studies aangewijd. Onlangs kwam van een van die studies een Franse vertaling uit. Het gaat om het boek van de Engelsman Chris Harman. Hij geeft een algemeen historisch overzicht van menselijkheid, lopend vanaf het stenentijdperk tot de laatste eeuw, *Une histoire populaire de l'humanité* (de oorspronkelijk tekst is uit 1999; nu in de Franse vertaling, Paris, 2011).
Harman beschrijft duizenden jaren strijd en pogingen tot emancipatie. Die strijd, met name de klassenstrijd, vindt steeds plaats tussen twee groepen. Aan de ene kant komt men de bezittende klasse tegen en aan de andere kant de verdrukten en bezitlozen van allerlei soort (de ene keer zijn het arme boeren, de andere keer is het de arbeidende bevolking).
Verwacht geen gedegen opgezet theoretisch kader in het boek. Het gaat vooral om het achterelkaar plakken van historische feiten over strijd. De chronologie vormt de enige lijn. Als Harman over de Parijse Commune (1871) komt te schrijven, leren we duidelijk diens politieke voorkeur kennen. Het kader voor de Commune wordt bij hem gevormd door teksten van Marx en Engels. Geen verwijzing treft men aan naar Bakoenins *De Commune van Parijs en het Staatsbegrip*. Wat men verderop wel vindt is het bagatelliseren en deels goedpraten van de verschrikkingen van de Russische Revolutie.
Hoe dan ook, de strijd om de menselijkheid was en is een harde strijd. Kan het ook anders? Jawel. Men kan bijvoorbeeld deelsgewijs bepaalde initiatieven uitwerken ten behoeve van een maatschappelijke metamorfose, bijvoorbeeld om de emancipatie van de loonarbeid te dienen.
Hoe dat in beweging kan worden gezet hebben de Franse ondernemer Michel Hervé en de Franse filosoof Thibaud Brière beschreven in hun boek *Le pouvoir au-délà du pouvoir* (De macht de macht voorbij; Parijs, 2012). De ondertitel verduidelijkt dat het gaat om de ver-

eisten van democratie in de hele onderneming.
Hervé heeft zich vele jaren geleden afgevraagd waarom de democratie zou moeten stoppen bij de fabriekspoort. Daar is geen enkele reden voor, politiek noch economisch. Zo is hij de organisatie van zijn bedrijf zodanig gaan opzetten, dat de loonarbeiders ondernemer werden binnen de onderneming. Dat is inmiddels uitgegroeid (zo'n veertig jaar later) tot een netwerk van verschillende ondernemingen, de 'Groupe Hervé'. Het boek informeert over het waarom en het hoe.

Gelijkheid

De emancipatie moet leiden tot het afgooien van het juk van de macht. Het moet vrijheden opleveren. Welke vrijheid? Dat is het complex van vragen waarop verschillende redacteuren en gastschrijvers ingaan, in het Franse libertaire tijdschrift *Réfractions* (nr. 27, herfst 2011). Grondslag voor de opzet van het nummer is dat er vrijheden in allerlei varianten zijn. Wie ze combineert met gelijkheid ziet meteen het verschil tussen de liberale en de libertaire variant: vrijheid is niets zonder gelijkheid. Kortom de strijd gaat niet alleen om het afgooien van het juk van overheersing, maar ook om het opheffen van ongerechtvaardigde verschillen.

Tot slot. Kan ik hier de Franse presidentsverkiezing op 6 mei laten schieten als onderwerp? Het moet wel want, hoe de uitslag ook luidt, het zal mosterd na de maaltijd zijn. Toch een opmerking er over. Wat er vooraf ook in de verkiezingsstrijd door de kandidaten is betoogd, de leugen heeft velen gefascineerd. Het Franse weekblad *Marianne* (nr. 782 van 14 tot 23 april 2012) heeft er zelfs een dossier aangewijd. Fors aangekondigd met: *De grootste leugens van de campagne*.
Alle kandidaten van de eerste ronde zijn onder de loep genomen: Wie liegt het meest? Wie liegt het best? Allen kunnen de hand in eigen boezem steken als zij de ander beschuldigen, valt op te maken uit de analyse in *Marianne*. Het verbaast niet.
Thom Holterman

CONFERENTIE ANARCHIST STUDIES NETWORK
We beleven spannende tijden. De Arabische Lente, Occupy X en de protesten tegen bezuinigingen zijn slechts de nieuwste en zichtbaarste voorbeelden van een lange traditie van bewegingen van onderop waarin gewone mensen democratische alternatieven voor hiërarchie en ongelijkheid scheppen. Overal komen mensen samen om hun ervaringen van het dagelijks leven te toetsen aan de officiële en onofficiële machtsverhoudingen. Zij/wij leggen contact aan op persoonlijk en politiek vlak. Nieuwe patronen ontstaan waar mensen experimenteren met andere vormen van organisatie, van omgaan met elkaar, van denken. Intellectuelen (hieronder verstaan wij docenten en studenten), kunstenaars en activisten nemen waar, theoretiseren en nemen deel aan het leggen van verbanden op allerlei manieren, zowel in sociale bewegingen als in het dagelijks leven. Feministen in het bijzonder hebben verbindende benaderingen op de voorgrond gesteld van macht, privileg en onderdrukking. Ras, klasse en geslacht, seksualiteit, ecologie en gezondheid of beperking, leeftijd, soort en geloof – deze en meer staan met elkaar in verband op talloze wijzen, subtiel of zeer zichtbaar.
De conferentie van het *Anarchist Studies Network* in Loughborough, Engeland, 3-5 september 2012, dient om onderzoek en actie te inventariseren naar de verbanden die gelegd zijn of nog gelegd kunnen worden. In het volgende nummer van De AS zal er nader verslag van gegeven worden.

DWANGARBEID
Hard Rain 18

NRC Handelsblad van 16 en 17 juni bevat een (anoniem) artikel over Noord-Korea, getiteld 'Bewust uitgehongerd'. We wisten het al, Noord-Korea is een gruwelijke dictatuur. Maar de auteur schetst hoe dit land geheel gebouwd is op dwangarbeid. Wie zijn of haar mond opendoet verdwijnt in een dwangarbeiderskamp en maakt een grote kans daar op termijn te verhongeren.

Tsja, als je dit leest komt de term 'dwangarbeid' – die sommigen bezigen voor de (verplichte) arbeid die gemeenten her en der aan werklozen opleggen toch enigszins in een ander licht te staan!

Aflevering 48 (maart 2012) van het *Tijdschrift voor Humanistiek* (030-2390100) is grotendeels gewijd aan het thema media. Het aardigste artikel is dat van Jan Teurlings over het fenomeen reality-tv. Heeft de opmars van programma's als Big Brother geleid tot emancipatie van de kijker, zo vraagt Teurlings zich af. Jawel, als je ziet dat de voorkeur voor het genre voor 'gewone mensen' het overaanbod aan institutionele actoren als politici en ambtenaren heeft teruggedrongen. Maar je moet daarbij in acht nemen, zegt Teurlings, dat deelnemers aan dat soort reality-programma's zich moeten voegen in de kaders van de tv-professionals. De gewone mensen krijgen dus weer te maken met asymmetrische machtsrelaties en dan is de vraag over emancipatie niet zo maar te beantwoorden. Waar het om draait is tot welk soort kennis reality-tv leidt, aldus Teurlings. Kennis die kijkers aanpraat dat alle misstanden in hun leven hun eigen individuele verantwoordelijkheid zijn, kan moeilijk emancipatorisch genoemd worden. Verder in dit themanummer onder meer aandacht voor sociale media, games en de publieke omroep.

Kleintje Muurkrant (www.stelling.nl/kleintje) bracht na lange tijd weer een papieren editie (nr.1-2012) uit met veel lezenswaardige artikelen. Zo ziet Willem Bos dat er onder de mom van eurocrisisbestrijding steeds meer stappen gezet worden naar een autoritair Europees regime met niet of nauwelijks democratisch gecontroleerde organen en functionarissen, die de dienst uitmaken. Verder onder andere aandacht voor de Wet Openbaarheid Bestuur (WOB), naar de letter een liberale wet die echter door de overheid obstructief wordt toegepast. Gemiddeld duurt de beantwoording van een verzoek 56 dagen, in andere landen echter de helft van die periode. En ook betreffende het aantal weigeringen scoort Nederland zeer hoog. En dat alles terwijl Nederlanders zelden een WOB-verzoek indienen: 8 op de honderdduizend inwoners, tegen de VS 492, Bulgarije 175 en Ierland 125.

Joke Kaviaar legt uit hoe minister Leers jaarlijks 4800 illegalen weet te vangen en Kees Stad stelt vast dat de Nederlandse studenten de weg zijn kwijtgeraakt. Ik citeer: 'Volgens de filosofie van de nieuwe generatie intellectuelen (…) is alles wat tegenzit de schuld van vorige generaties en vooral die van de babyboomers. Dit simpele generatiedenken voorkomt dat je nog in politieke termen hoeft te denken, en ook niet over ingewikkelde zaken als solidariteit.' Wat dat laatste betreft geeft Stad een voorbeeld. Toen Utrechtse studenten tijdens de recente acties van de schoonmakers hun collegezalen niet in konden aangezien die bezet waren door de stakers, waren ze vooral verontwaardigd omdat ze toch voor hun colleges betaald hadden! En toen een lid van een studentenvereniging de moeite nam om koffie te zetten voor de stakers vroeg de rest argwanend of dat uit de clubkas betaald moest worden.

Aandacht voor de jacht op illegalen is er ook in *Doorbraak* nr.15 van april 2012 (www.doorbraak.eu). Zoals al eerder gebeurde richt het blad de schijnwerper op dwangarbeid. Daaronder verstaat het blad de diverse gemeentelijke initiatieven die werklozen verplichten om werk te aanvaarden, bijvoorbeeld in de sociale werkvoorziening, waarbij ze geen aanvulling op hun uitkering krijgen en geen arbeidsrechten hebben. Zelfs als de SP deel uitmaakt van een college, zoals in Leiden, vindt dit soort verplichte arbeid plaats. Verder in *Doorbraak* onder andere artikelen over de bezuinigingen in het hoger onderwijs, over organizing van werklozen in Berlijn en over *Opstandig volk*, het proefschrift van Hans Boots (www.solidariteit.nl) over de neergang en terugkeer van losse arbeid in de Amsterdamse haven.

Van de CIRA (*Centre International de Recherches sur l'Anarchisme*) ontving HR het jaarlijkse bulletin. Dit *Bulletin* 67 (2011) bevat naast een overzicht van de honderden anarchistische boeken en brochures – zowel recent verschenen als oudere publicaties – in allerlei talen die het instituut het afgelopen jaar aan zijn al uitgebreide collecties kon toevoegen, ook enkele artikelen. Zo wordt onder meer aandacht besteed aan de Russische anarchistische pers vanaf de tijd van de perestrojka. Deze CIRA-collectie telt 86 periodieken. Ook bezit het instituut een beperkte collectie anarchistische bladen uit de begintijd van de revolutie vanaf 1917 en enige anarchistische emigrantenbladen, zoals *Dielo Truda* (New York). Voor verdere informatie: www.cira.ch.

Onze vrienden van de anarchistische *Bibliothek der Freien* in Berlijn (www.BibliothekderFreien. de) zonden HR hun bij uitgeverij Karin Kramer (Berlin) verschenen *Findmittel und Bibliographien* 2. Deze uitgave betreft een door Jochen Knoblauch en Sebastian Seibert samengestelde beschrijving en een register van het anarchistische tijdschrift *Akratie* (1973-1981) dat vanuit Bazel werd uitgegeven en geredigeerd door Heiner Koechlin (1918-1996). Van het Duitstalige *Akratie* (oplage: 1000 exemplaren) verschenen 15 afleveringen. Koechlin, die een antiquariaat dreef, was beïnvloed door Landauer en Buber. Het blad stelde zich op een traditioneel sociaalanarchistisch standpunt en bekritiseerde het neoanarchisme van de 68'ers, onder meer vanwege hun sympathie voor Castro's Cuba.

Koechlin, zo blijkt uit de biografische schets van Werner Portmann in deze 52 pagina's tellende uitgave, had geschiedenis gestudeerd en vormde eind jaren dertig in Bazel een kleine libertaire (studie)groep met onder meer enige dissidente communisten. Na de oorlog maakte hij lange reizen door Europa, woonde korte tijd in Parijs – waar hij kennis maakte met het werk van Albert Camus – en keerde terug naar Bazel, van waaruit hij nauwe contacten onderhield met enkele joodse anarchisten, uit Spanje gevluchte anarchosyndicalisten en het (Duitse) vrijsocialistische tijdschrift *Die Freie Gesellschaft* rond Otto Reimer en Augustin Souchy.

Sinds kort verschijnt het maandblad *Ode* – met de ondertitel 'voor intellectuele optimisten' – tevens als speciale kwartaalbijlage bij *NRC Handelsblad* (www.ode.nl). De uitgave van 19 mei 2012 opent met een artikel over de Wadden die in 2020 al hun energie zelf willen opwekken. Dat gaat gebeuren door getijdencentrales, biogasinstallaties, zonnepanelen, windturbines, en vergisting van zeewier. Bij dat laatste gaat het om bacteriën die algen omzetten in alcohol of gas. De alcohol kan worden gemengd met benzine tot autobrandstof, op het gas kunnen de veerboten varen. Verder in deze bijlage onder andere aandacht voor John Lewis, een coöperatieve Britse warenhuisketen met ruim 76.000 medewerkers-eigenaren. Ze krijgen ongeveer de helft van de winst, de rest is voor investeringen.

Nummer 109 van het tweemaandelijks verschijnende 'tijdschrift voor doen-denkers' *ZOZ* (www.Omslag.nl) is bijna geheel gewijd aan voedsel. Politiek met mes en vork, zegt de redactie. Het opvallendste artikel is dat over het beginnen van je eigen Over Datum Eetclub (zie ook: www.overdatum.org). Nodige gasten uit en verzamel bij winkeliers 'over datum' voedsel. Vraag het voor je apart te houden. Over feitelijke houdbaarheid geeft de genoemde website informatie. Verder in dit nummer onder meer aandacht voor permacultuur en voedselverspilling. En groene econoom Willem Hogendijk (www.aarde.org) bedacht een plan om NedCar in Born 'te redden'. Zou het mogelijk zijn om daar in navolging van DAF auto's te produceren, maar

dan elektrische? Hoogendijk denkt aan productie die een verantwoorde vraag bedient, dus zeker geen geldgedreven economie, maar een die op flexwerken gericht is. En misschien is er een productiecoöperatie te vormen, zegt Hoogendijk.

Tot slot *De Vrijdenker,* het maandblad van vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte (www.devrijegedachte.nl). In het maartnummer schrijft Wim de Lobel over de vrijdenker Adriaan Koerbagh (1632-1669), die de moedigste en radicaalste volgeling van de filosoof Spinoza is genoemd. En verenigingsvoorzitter Anton van Hooff spuwt zijn gal over het gebrek aan seculier humanisme op de Utrechtse Universiteit voor Humanistiek. In het aprilnummer kondigt DVG een actie aan tegen besnijdenis (genitale verminking) van minderjarige jongens en meisjes, wordt verder de situatie in Noord Afrika belicht, waar de politieke islam bij de verkiezingen veel stemmen kreeg, en start Bert Gasenbeek van het Humanistisch Historisch Centrum in Utrecht (voorheen het Humanistisch Archief) 'Notities van een lezer', een zoals het zich laat aanzien mooie boekenrubriek. In het meinummer schrijft Paul Hopster over 'de drie geloofsgebieden' – religie, parapsychologie, kwakzalverij – en de drie organisaties die die verschijnselen bestrijden, te weten DVG, Skepsis en de Vereniging tegen Kwakzalverij. En in het juninummer valt te lezen dat er (mogelijk) een nieuwe politieke partij aan de komende verkiezingen zal deelnemen. Het is de ASP, de Atheïstisch Seculiere Partij, die het bijzonder godsdienstig onderwijs wil afschaffen (www.arheistischseculierepartij.nl). Verder in dat nummer aandacht voor de groeiende salafistische beweging in Duitsland. Recent was die in het nieuws toen in Keulen op paaszaterdag korans aan het winkelende publiek werden uitgedeeld.

Hans Ramaer

BOEKBESPREKINGEN

VOOROORLOGS ANARCHISME IN DE OEKRAINE

Waardevol voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van anarchistische bewegingen zijn de brochures van de in Londen gevestigde Kate Sharpley Library. (Overigens zijn ook het onregelmatig verschijnende huisbulletin en andere boekpublicaties – onder andere van Stuart Christie – de moeite waard.) Op de alternatieve boekenmarkt in Gent kocht ik twee brochures van KSL over Machno en het anarchisme in de Oekraïne in de jaren na 1917. Nog een andere brochure van KSL gaat over Nestor Machno's bezoek aan Lenin, in 1918 (*My visit to the Kremlin*). Dit verslag van Machno werd in 1981 in het Nederlands vertaald en uitgebracht door het blad *Gramschap* (Aardenburg).

De ene brochure bevat de herinneringen van Ossip Tsebry, oorspronkelijk in 1950 gepubliceerd in het libertaire blad *Dielo Truda* in New York. Tsebry blikt terug op de veelfrontenguerrilla die het anarchistenleger van Machno in de Oekraine moest voeren. Na de strijd tegen het Rode Leger van Trotski uiteindelijk verloren te hebben wisten Tsebry en zijn kameraden in 1921 nog bijtijds uit te wijken naar Polen. Machno kon zich in Roemenië in veiligheid brengen en vestigde zich vervolgens in Parijs. Het jaar 1921 kan beschouwd worden als het jaar van de definitieve ommekeer in het verloop van de revolutie in Sovjet-Rusland. Het was het jaar waarin de opstand van de matrozen van Kroonstadt door Trotski bloedig werd onderdrukt en de Machnobeweging ten onderging. Het was ook het jaar van het tiende communistische partijcongres, waarop de linkse oppositie werd veroordeeld. Met verdubbelde kracht zetten de machthebbers nu de jacht in op de tienduizenden anarchisten, syndicalisten en andere linkse revolutionairen.

Informatiever en zeker verrassender is de andere brochure, getiteld *After Makhno*. Deze uitgave bevat vertalingen van twee in 2007 en 2006 in Rusland verschenen artikelen: 'The Anarchist underground in the 1920's and 1930's' door Anatoly Dubovik en 'The Story of the Leaflet and the Fate of Anarchist Varshavskiy (From the History of Anarchist Resistance to Totalitarianism)' door Dmitry Rublyov.

Dubovik schetst hoe na de nederlaag van de Machnovisten tegen het Rode Leger tal van ondergrondse anarchistische kernen in de Oekraïne jarenlang (gewapend) verzet pleegden. Eerst rond 1937 werden deze verzetsgroepen definitief verslagen en kwamen de overlevenden in gevangenkampen terecht of werden ze verbannen naar de Siberische Goelag. Rublyov verhaalt hoe moeilijk een groep Moskouse anarchisten het in 1927 het Kremlin maakte. Deze anarchisten waren een campagne begonnen voor solidariteit met Sacco en Vanzetti, de twee libertairen die toen in een Amerikaanse dodencel zaten. De Sovjetmachthebbers konden deze anarchistische acties niet rechtstreeks bestrijden zonder internationaal enorm gezichtsverlies te lijden, maar begrepen goed dat die solidariteitscampagne de mogelijkheden voor specifiek anarchistisch georiënteerd verzet, onder meer in de Oekraïne, vergrootte. (HR)

Ossip Tsebry, Memories of a Makhnovist Partisan; KSL Londen 1993; 18 pag.; 1, - euro.

Anatoly Dubovik & Dmitry Rublyov, After Makhno. Hidden histories of Anarchism in the Ukraine; KSL Londen 2009; 22 pag.; 2, - euro.

Info: www. katesharpleylibrary.net

JONGEREN VREDES ACTIE

In 1924 werd door vrijzinnige christenen de Jongeren Vredes Actie (JVA) opgericht. Oorspronkelijk een federatief verband dat ook individuele leden aannam, later alleen een ledenorganisatie. En de JVA evolueerde in de zestien jaar van haar bestaan tot een antimilitaristisch, antifascistisch en antikapitalistisch genootschap, geïnspireerd door de religieus-anarchist Bart de Ligt en de religieus-socialiste Henriëtte Roland Holst. Een vrije jeugdbeweging zonder bemoeienis van bovenaf. Parallel aan de groep is er ook een Studenten Vredes Actie geweest en een Kunstenaars Centrum voor Geestelijke Weerbaarheid, de eerste heeft niet zo lang bestaan.

Jammer eigenlijk dat een geschiedenis van deze jongerenvredesbeweging geschreven wordt vanuit het perspectief van geschiedenis van het humanisme in Nederland. Latere voorman Jaap van Praag was weliswaar een van de uitgesproken leden van de JVA, maar in de uitingen van de JVA is niet iets specifieks te merken van wat het naoorlogse humanisme in Nederland zou worden, tenzij ik dit verkeerd zie. Vanuit anarchistisch oogpunt is het beklemtonen van geestelijke weerbaarheid zoals beschreven door Bart de Ligt van belang, hoewel ook het scholingsprogramma zeer veelbelovend was (beklemtoning rol kapitaal en imperialisme bij oorlog), evenals de gelofte van toekomstige wetenschapslieden niet aan oorlogsvoorbereiding of -voering mee te doen, een gelofte die in feite nog steeds geldig zou moeten zijn. Groot is de JVA nooit geworden maar zoals voor meer jeugdbewegingen geldt: het belang en de werking ging het ledental ruim te boven. (AdR)

Bert Gasenbeek & Chris Hietland, Van jeugdig pacifisme naar geestelijke weerbaarheid: de Jongeren Vredes Actie (1924-1940); Humanistisch Erfgoed deel 16; Papieren Tijger, Breda 2012; 12,50 euro

AFORISMEN VAN TOLSTOJ

De weg van het leven is een postuum verschenen verzameling aforismen of opmerkingen, thematisch geordend, van Tolstoj. Het is het laatste grote boek waaraan hij gewerkt heeft. Veel van de thema´s die hij in losse brochures behandeld heeft komen aan de orde. Pas nu, in 2012, is dit laatste boek 'geredigeerd' in het Nederlands verschenen.

Een van de merkwaardigste tegenwerpingen die Tolstoj worden voorgehouden is dat zijn benadering van wat hij de christelijke leer noemt zo rationeel is. Als dit een geldig argument zou zijn zou alleen gezegd kunnen

worden dat hij als rationalist zich in het geheel niet met het christendom bezig zou hebben hoeven houden. Maar zo is het niet. In feite spat het engagement van bijna iedere bladzijde af en de aforismen zijn te interpreteren als een katechismus van het christenanarchisme zoals Tolstoj het ontwikkeld heeft. Als inleiding in dit christenanarchisme aanbevelenswaardig en de vertaler beveelt de uitspraken aan voor deze tijd met de gedenkwaardige woorden: 'ja, eigenlijk heeft Tolstoj gelijk'. Ik moet zeggen dat ik Tolstoj als (naar stijl) Wittgenstein-avant-la-lettre beter waardeer dan zijn brochurebetogen. (AdR)

Lev Tolstoj, De weg van het leven. Vertaald door Arthur Langeveld; Bijleveld, Utrecht 2012; 24,50 euro.

ONUTREGSE TOESTANDEN

De documentaire *Onutregse Toestanden* is een origineel verslag van een zoektocht. Een zoektocht naar het hoe en waarom van het idealisme van de jaren zeventig, begin jaren tachtig in de stad Utrecht. De film begint in 1973 bij de opening van Hoog Catharijne en eindigt in 1982, bij de brute kap van het bos Amelisweerd.

Ruud Bakker, maker van de documentaire, verhuisde in 1985 naar Utrecht en verbaasde zich over de heftige demonstratie die daar plaatsvond tegen de komst van de paus. 'Wat broeide er in die stad?' Later verdiepte hij zich in de actiegeschiedenis van Utrecht, met deze documentaire als resultaat.

De première in filmhuis het Louis Hartlooper Complex bleek uitverkocht, evenals de voorstelling een dag later. Gelukkig werd er de week daarna een extra voorstelling georganiseerd, waardoor ik er alsnog heen kon – en weer zat de zaal tjokvol.

De documentaire is opgebouwd vanuit verschillend beeldmateriaal uit allerlei archieven (waaronder het IISG) dat wordt afgewisseld met interviews met de verschillende in die tijd betrokken activisten, die vertellen over hoe zij die acties ervaren hebben, en hoe ze er nu op terugkijken.

Aan bod komen onder meer acties tegen Hoog Catharijne, acties door Onkruit, de kraak, ontruiming en herovering van het NV-Huis aan de Oudegracht waarin het Komitee Tivoli Tijdelijk een concertzaal voor popconcerten begon, en natuurlijk andere kraakpanden zoals het pand aan de Asch van Wijckkade, waar de krakers zich zeer hevig verzetten tegen ontruiming. Aan het woord komt ook de toenmalige districtchef van de Utrechtse politie. Er bleek bij de politie in die tijd veelvuldig gediscussieerd te worden over de vraag 'wanneer in te grijpen'. In die jaren werd burgerlijke ongehoorzaamheid door activisten 'tot op zekere hoogte geaccepteerd'. Tja, tot welke hoogte is dat? Tot er strafbare feiten gepleegd zijn. Maar hoe kun je burgerlijk ongehoorzaam zijn zonder 'strafbare feiten' te plegen?

De acties die de documentaire toont waarbij ik zelf het meest betrokken was waren de acties tot behoud van het bos Amelisweerd (tegen de snelweg de A27, die eerst dwars door het bos gepland was). Tijdens een kort geding op 24 september 1982 werden de bezetters (tientallen zaten in boomhutten, honderden activisten hadden zich beneden verzameld) hardhandig uit het bos verdreven. Meteen na het verdrijven van de activisten werden bulldozers achter elkaar het bos ingereden om een grote strook vol vernieling achter te laten.

Het is een mooi tijdsbeeld geworden, waarin een lijn te zien is van relatief vriendelijke acties, waarbij 'de gewone mensen' betrokken zijn, naar heftiger, gewelddadiger protest van 'specialisten'. Toch komen de activisten die aan het woord komen niet over als gewelddadig. Rob van Gemert, die lange tijd voor de PSP in de gemeenteraad zat herinnert er nog even aan dat hij en de zijnen het niet op geweld begrepen hadden: 'bij Provo zeiden we: "liever evolutie"; we hadden de r verplaatst'.

Het is een verademing dat de vroegere activisten die aan het woord komen zich niet distantiëren van wat ze in die tijd gedaan hebben. Ze lijken er juist tevreden over. Eén van de activistes woont nu nog steeds in het mooie oude huisje dat ze toen kraakte, waarmee ze zowel verhinderde dat er waardevolle panden gesloopt werden als dat er op die plek een nieuwe weg aangelegd zou worden voor het verkeer richting Hoog Catharijne. Bij de bedankjes tijdens de aftiteling wordt ook *AS*-redacteur Boudewijn Chorus genoemd, hij was een van degenen met wie Ruud Bakker een gesprek had over de tijd dat hij in Utrecht actief was. Hij woonde destijds in een van de panden die voor Hoog Catharijne moesten wijken en onthulde in *De Groene* hoe het Utrechtse gemeentebestuur zich (voor een periode van dertig jaar!) met huid en haar had overgeleverd aan projectontwikkelaar Bredero's Bouwbedrijven BV, een toen nieuw soort 'publiek-private' samenwerking die helaas ook elders in het land school maakte.

De muziek bij de film draagt bij aan een sfeer die tekenend is voor die tijd – zoals het strijdbare *Dat gebeurt in Vietnam* van Louis Andriessen, uitgevoerd door Orkest de Volharding en *SOS* van popgroep Braak. Al met al is het een interessant geheel geworden, ook voor mensen die de Utrechtse geschiedenis niet hebben meegemaakt.

Jammer dat de film niets laat zien van de in diezelfde periode zeer levendige Utrechtse vrouwenbeweging: de vele acties, de vaak zeer grote demonstraties, en de (vrouwen) kraakpanden, waaronder het Utrechtse vrouwenhuis. Maar die werelden bewogen zich in die dagen parallel aan elkaar, met weinig zijverbindingen, en vermoedelijk is er van de feministische beweging minder beeldmateriaal in de archieven te vinden; zoals dat gaat was de pers vooral geïnteresseerd in acties waar mogelijk geweld gebruikt zou worden.

Goed om te bedenken bij het zien van deze interessante en bij tijden ook amusante documentaire: dat dit nog slechts het roerige, rumoerige topje van de ijsberg was, dat er behalve de acties waar het hier om gaat nog heel wat meer bewoog in de stad Utrecht in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. (RW)

Onutregse toestanden. Een documentaire van Ruud Bakker; lengte 55 minuten, met extra interviews en archiefmateriaal; Stichting Hollandse Verbeelding, 2012; distributie www.hollandseverbeelding.nl

STADSPOLITIEK

Jurist, criminoloog, dichter en tekenaar Manuel Kneepkens blikt in *Het boek Foutu* onder andere terug op zijn tijd als lokaal politicus. Als voorman van de kleine Stadspartij Rotterdam (1994-2006), een groene en anarchistisch getinte oppositiepartij, bracht hij de kaste van de PvdA-bestuurders (de 'Partij van de Aardappelmoeheid') voortdurend tot wanhoop. Dat begon al bij de start in 1994, toen de Stadspartij zich fel keerde tegen de bestuurlijke plannen om Rotterdam op te delen in een aantal 'dwerggemeenten' – in omvang ongeveer samenvallend met de bestaande deelgemeenten – die met omringende gemeenten de nieuwe stadsprovincie Rotterdam moesten vormen.

Heel effectief (overal in het centrum posters met het portret van burgemeester Bram Peper, die de burgers toeroept: 'Ik wil Rotterdam opheffen') wisten Kneepkens en de zijnen ook buiten de gemeenteraad het volksverzet tegen de politieke elite verder te versterken en een referendum af te dwingen. Met grote meerderheid wezen de Rotterdammers de plannen af en ook de gemeenteraad was nu om. Maar tussen Peper en Kneepkens kwam het nooit meer goed, zeker toen in september 1999 – onder Pepers opvolger Ivo Opstelten – de Stadspartij meer weten wilde over het declaratiegedrag van de voormalige burgemeester en zijn toenmalige geliefde Neelie Kroes. De bonnetjesaffaire was geboren!

Kneepkens, een dichter in de politiek, maakte zich voortdurend sterk voor een culturele opbloei van de havenstad maar struikelde over wat veel Rotterdammers veel meer bezig hield: de (althans zo ervaren) stijgende criminaliteit en instroom van 'buitenlanders'. Het bracht de nieuwe partij Leefbaar Rotterdam (in Kneepkens' boek Rotlef gehe-

ten) die inspeelde op die gevoelens in 2002 een enorme verkiezingsoverwinning, niet in de laatste plaats omdat deze rechtse populisten – van wie sommigen wonderlijk genoeg kort tevoren in de Stadspartij waren ondergedoken en enkelen van hen als Ronald Sørensen en Barry Madlener uiteindelijk in de PVV zouden terechtkomen – Pim Fortuyn als lijstaanvoerder van hun nieuwe partij hadden binnengehaald. De animositeit tussen Kneepkens en Fortuyn (polder-Mussolini volgens Kneepkens), die al dateerde van vele jaren terug, toen ze beiden les gaven aan de Erasmusuniversiteit, werd nu manifester dan ooit.

Je zou de grotendeels autobiografische terugblik van Kneepkens op zijn politieke jaren een sleutelroman over de Rotterdamse stadspolitiek kunnen noemen, maar ik betwijfel of afgezien van een gering aantal insiders de lezers weet hebben wie wie is in dit boek. Al zal vanzelfsprekend niemand moeite hebben om in Bart Zout en Onno Opperdack de burgemeesters Peper en Opstelten te herkennen.

Kneepkens heeft zijn herinneringen – die voor zover ik kan overzien zowel *Dichtung* als *Wahrheit* bevatten – toegespitst op de relatie tussen Servaas Knoops (Kneepkens) en Boudewijn 'Bo' Foutu (Fortuyn). Ze zijn elkaars tegenpolen, als dichter en als politicus. Daarom ook wordt politiek steeds verweven met poëzie en staan er behalve tekeningen van Ab Hornaar (een van de pseudoniemen van Kneepkens) zeventig van zijn gedichten in het boek. Daartoe behoort ook de poëtische *Oranje Blues*, eerder verschenen als anti monarchistische dichtbundel van Elsbeth Lambermont. Kort geleden overigens bracht uitgeverij Douane hiervan een versie op cd uit (met zang van Elsbeth Lambermont, op muziek gezet door Peter Goedhart en met pianobegeleiding van Erik van der Kroft). Ook heeft Kneepkens enkele essayistische intermezzo's aan zijn boek toegevoegd. Een daarvan, getiteld 'De poëzie komt van rechts…', gaat onder meer over de Italiaanse nationalist en dichter d'Annunzio die in 1919 in Fiume een hippie-vrijstaat avant la lettre vestigde. (HR)

Manuel Kneepkens, Het boek Foutu. Kroniek van een poëtisering; uitgeverij Douane, Rotterdam 2011; 235 pag.; geill.; 19,95 euro (www.uitgeverijdouane.nl)

Peter Goedhart, Elsbeth Lambermont, Erik van der Kroft, Oranje Blues; cd met 13 gezongen composities met pianobegeleiding; uitgeverij Douane, Rotterdam 2012; 15,- euro

ROTTERDAM

Tegelijk met de roman van Kneepkens (zie elders in deze rubriek) verscheen een boeiende geschiedenis van Rotterdam in de periode 1975-2005. Het is een kloek, goed leesbaar en mooi geïllustreerd boek van stadshistoricus Els van den Bent die – hoewel geschreven in opdracht van het gemeentebestuur – nergens in goedkoop goedpraten vervalt. De titel *Proeftuin Rotterdam* benadrukt nog eens dat in de havenstad doorlopend experimenten van start gingen die soms elders in Nederland werden nagevolgd. Waarschijnlijk denkt menigeen dan in de eerste plaats aan planologische activiteiten, zoals het bouwkundig benadrukken van de city of het opnieuw benutten van overbodig geworden bedrijfsterreinen in het havengebied. Inderdaad is de inrichting van het voormalige havengebied Kop van Zuid daar een bekend en internationaal gewaardeerd voorbeeld van.

Maar dat heeft Van den Bent niet zozeer op het oog. Ze denkt veeleer aan de – overigens weinig gelukte – pogingen tot vernieuwing op bestuurlijk gebied (Rijnmond, wijkraden en deelgemeenten, Stadsprovincie Rotterdam). Het is dan ook veelzeggend dat haar boek daarmee opent. En wie de roman van Kneepkens gaat lezen zou idealiter de pagina's van Van den Bent over het wel en wee van college en gemeenteraad in die periode ernaast moeten hebben. Daardoor zou veel stadspolitiek worden verduidelijkt.

Ook op de gebieden van welzijn en leefbaarheid was Rotterdam vaak een proeftuin. Bijvoorbeeld met de grootschalige stadsvernieuwing – bedoeld voor de bevolkingsgroe-

pen die afhankelijk zijn van sociale woningbouw – die tevens als onbedoeld resultaat had dat de hogere inkomensgroepen bij gebrek aan passende woonruimte uit de stad trokken en tegelijk de instroom van kansarme migranten vergrootte. Het is naast de technische en economische ontwikkelingen in de haven waarschijnlijk de belangrijkste reden dat Rotterdam in de beschreven periode verarmde en, zoals burgemeester Opstelten dat herhaaldelijk omschreef, landelijk de verkeerde lijstjes ging aanvoeren. Later pionierde de stad met een drang- en dwang aanpak in de buitenruimte. Het begon in de jaren negentig met het vriendelijke Opzoomeren (bewoners die gezamenlijk hun straten schoonveegden met als doel de sociale cohesie in de buurten te verbeteren, maar zoals de Stadspartij toen venijnig opmerkte, was de bezem – het symbool van het Opzoomeren – al vele decennia eerder gebruikt door de Italiaanse fascisten!) en eindigde met de weinig vriendelijke 'war on drugs' en het preventief fouilleren.

In deze geschiedschrijving valt nog eens op hoezeer specifieke sociale en economische processen zich grotendeels los van de politiek, in dit geval de wisselende samenstelling van het gemeentebestuur, voltrekken. En ook valt op dat in het hoofdstuk over de haven minder dan een pagina wordt gewijd aan de reeks (wilde) stakingen voor loonsverhoging die in 1979 zo'n twee maanden duurden. Weliswaar toont een foto de toenmalige vakbondsman Paul Rosenmöller die havenwerkers toespreekt, maar wordt niet of nauwelijks ingegaan op de grote invloed die kleine maoïstische groeperingen als de Rode Morgen en de Socialistiese Partij op het ontstaan en het verloop van die roemruchte stakingen hadden. (HR)

Els van den Bent, Proeftuin Rotterdam. Droom en daad tussen 1975 en 2005; Boom, Amsterdam 2011; 350 pag.; geill.; 24,50 euro.

ALARM

De jaren twintig van de vorige eeuw vormde een bloeiperiode van het anarchisme in Nederland. De Russische Revolutie en andere opstanden aan het einde van de Eerste Wereldoorlog hadden ook hier revolutionaire verwachtingen gewekt. Er was sprake van een groeiend aantal stakingen en als gevolg van de afkeer van de oorlog nam ook het aantal dienstweigeraars toe en bloeiden antimilitaristische organisaties op.

Een generatie jongeren die in deze periode opgroeide was opstandig, radicaal en vervuld van maatschappelijke idealen. Sommigen van de geheelonthoudersjongeren kwamen ten opzichte van het anarchisme sympathiek te staan en organiseerden zich eind 1923 in de Mokergroep, rond het blad *De Moker*. Andere jongeren, oorspronkelijk actief in afdelingen van de Sociaal-Anarchistische Jongeren Organisatie (SAJO) ondersteunden het blad *Alarm*.

Kenmerkend voor deze anarchistische jongeren was het bestrijden van het 'bonzendom' binnen politieke organisaties en vakbonden. De genoemde bladen zorgden voor cohesie en continuïteit van het anarchisme. Van *Alarm* verscheen onlangs bij Kelderuitgeverij een facsimile van alle gepubliceerde nummers, voorzien van een inleiding door Hans Ramaer.

In het aantrekkelijk vormgegeven *Alarm* bekritiseerden jonge anarchisten onder aanvoering van enig redacteur Anton Constandse, de oude generatie libertaire socialisten. De naam was ontleend aan de Oekraïense anarchistische beweging Nabat (Alarm) met als voorman Nestor Machno. De titelpagina kende meestal een opvallende politieke prent, vaak een hout- of linosnede van Frans Masereel of van de Groninger expressionist Jan Wiegers. Verder treffen we afbeeldingen aan van de Duitse links-radicale kunstenaars Käthe Kollwitz en Georg Grosz. *Alarm* was in sterke mate beïnvloed door het Berlijnse libertaire tijdschrift *Die Aktion*. Er waren overeenkomsten op het gebied van vormgeving, maar ook inhoudelijk: korte politieke artikelen en daarnaast aandacht voor kunst en literatuur. Zo vindt de lezer artikelen van de dadaïst Theo van Doesburg en van Piet

Mondriaan. Mede onder invloed van het Duitse voorbeeld koos *Alarm* voor een combinatie van proletarisch anarchisme en radencommunisme: 'slechts van onder op uit de bedrijven groeit het eenheidsfront der arbeiders, die alleen zelf de overwinning en de verlossende daad kunnen tot stand brengen: de Sociale Revolutie.'

Daarbij voelden de lezers zich vooral geïnspireerd door de Duitse revolutionair Max Hölz. Deze dissidente communist had in maart 1921 in midden-Duitsland een revolte ontketend. Hölz en zijn vrijschaar van honderd tot tweehonderd arbeiders, trokken gewapend rond. Als ze een stadje bezet hadden ging de rode vlag in top en riepen ze de algemene staking uit. Er was een halve legermacht voor nodig om hem te arresteren, waarna hij tot levenslang werd veroordeeld.

Naast Constandse publiceerde Jo de Haas in het blad. Hij schreef bijvoorbeeld over de 'zielkundige uitbuiting' waarmee hij doelde op het *scientific management* van Taylor. Kenmerkende teksten op de omslagen waren: 'Neemt – armen – neemt en eet', 'Stemt niet. De Staat is uw meester, uw meester is uw vijand. Wie zijn meesters kiest, maakt zichzelf tot slaaf', en 'Maart 1921. Vermoord te Kroonstadt. Door Judas Trotsky.' *Alarm* plaatste vooral korte berichten, veel commentaren en aforismen – van anarchisten, maar ook van anderen, zoals Multatuli, Heinrich Heine en Oscar Wilde. Internationaal nieuws vormde evenzeer een belangrijk bestanddeel. *Alarm* besteedde veel aandacht aan politieke gevangenen, waaronder anarchisten en dissidente linkse communisten in Rusland. Maar ook aan gevangenen in eigen land, zoals Piet Kooijman en Leen van der Linde. Zij hadden met Jo de Haas in 1921 uit sympathie met de anarchistische dienstweigeraar Herman Groenendaal een aanslag gepleegd op een lid van de krijgsraad die medeverantwoordelijk was voor de veroordeling van Groenendaal.

Alarm kenmerkte zich door de luide toon waarin het uithaalde naar andersdenkenden – niet alleen politieke tegenstanders als de sociaal-democraten en bolsjewisten, maar ook libertairen met een andere mening, die niet altijd even fair was. Libertaire (ex-)predikanten als A.R. de Jong en N.J.C. Schermerhorn werden, evenzeer als de voormalige zendeling Kees Boeke, aangevallen op hun knieval voor het christendom. Het syndicalisme zou zich louter richten op verbetering van de materiële positie van aangesloten leden in de bestaande kapitalistische maatschappij. Staat en kapitaal bleven de macht behouden. *Alarm* wees de vakorganisatietactiek en het 'bonzendom' af en propageerde in de plaats daarvan de bedrijfsraden als kernen van de socialistische maatschappij. Blijft natuurlijk de vraag of het syndicalisme en de bedrijfsraden inderdaad mijlenver van elkaar afstonden zoals de luide compromisloze toon van *Alarm* leek te verkondigen.

Het laatste nummer van *Alarm* kwam in juli 1926 uit. Het netwerk rond *Alarm* ging in 1926 op in *Opstand. Revolutionair Maandblad.* (RB)

Alarm. Anarchistisch Maandblad. 1922-1926. Redactie Anton Constandse; Kelderuitgeverij Utrecht 2012, 400 pag.; isbn 978-90-79395-13-; 35,- euro.

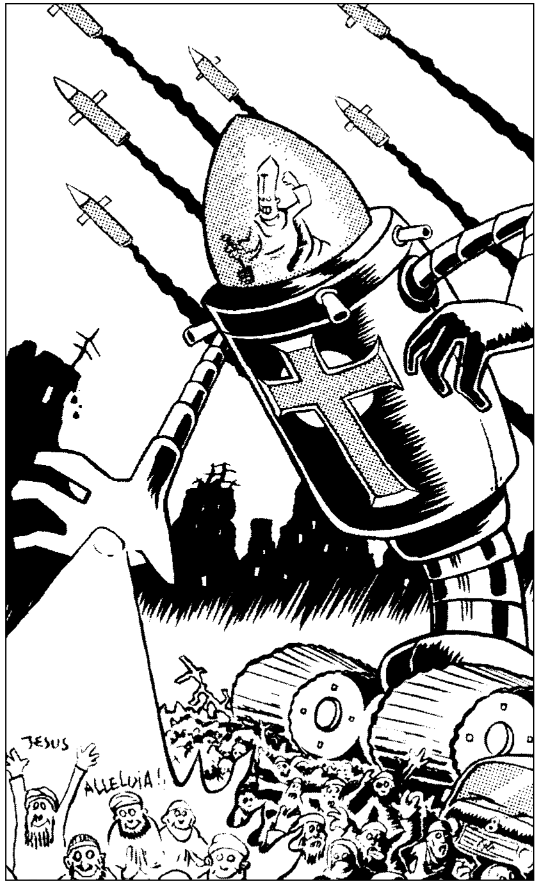
ROEL VAN DUIJN EN ZIJN STRIJD MET DE GEHEIME DIENSTEN

Diepvriesfiguur is niet alleen Roel van Duijns dikste boek dat hij heeft gepubliceerd, ik vind het ook zijn boeiendste. Alleen al de spot in de ondertitel – 'in samenwerking met de AIVD' – brengt Provo en Kabouter weer even tot leven. Hoewel de meeste van zijn boeken in mindere of meerdere mate autobiografische fragmenten bevatten, en we dus in grote lijnen zijn levensloop kennen, is dit nieuwe boek zeker een (politieke) autobiografie. Maar tegelijk is het een verslag van zijn speurtocht naar de dossiers van zijn politieke activiteiten, die door de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), in 2002 opgevolgd door de inlichtingen- en veiligheidsdienst AIVD, jaar in jaar uit waren opgesteld en verzameld. In *de AS* 176 over infiltratie schreef hij met hoeveel tegenwerking van de AIVD

die zoektocht gepaard ging. En de zoektocht gaat – met steun van de kenner van geheime diensten Roger Vleugels – onverminderd voort, want telkens weer blijkt uit ter beschikking gestelde documenten dat weer andere stukken zijn achtergehouden.
Aanvankelijk leek het Van Duijn boeiend om zijn leven te bekijken door de bril van de geheime diensten (naast de BVD onder meer de militaire inlichtingendiensten en vooral de PID's , de Politieke Inlichtingendiensten van de lokale politiecorpsen), maar tijdens het doorlezen van de steeds groeiende stapel BVD-documenten werd hij steeds kwader. Vanaf 1961, het jaar dat hij als achttienjarige Haagse scholier een Ban-de-Bom actie organiseerde, is Van Duijn in de gaten gehouden. En hij kreeg een eigen geheim dossier, PD 106043, toen hij in de periode 1964-1965 medewerker en later mederedacteur was van het door de Rotterdammer Wim de Lobel uitgegeven en geredigeerde anarchistische blad *De Vrije*. Al kort voor het ontstaan van Provo stond Van Duijn bij de BVD te boek als een rare snuiter die staatsgevaarlijk en gewelddadig zou zijn. En de theatertaal van de provo's met een uitspraak als 'bommen in de brievenbus van de BVD' maakte het er niet beter op.
Schokkend, schrijft Van Duijn, is de ontdekking dat hij op een lijst stond van direct te interneren personen in geval de Nederlandse staat in gevaar dreigt te raken. Geschokt is hij ook als blijkt dat hij in de Kaboutertijd (vanaf 1969) omringd werd door verklikkers en infiltranten als Wim de Weerdt, de agent Lente van de politiegroep IJzerman (zie daarover *de AS* 176). En nog schokkender is de lauwe reactie van politie en justitie op Van Duijns nachtelijke ontvoering ('u bent de gevangene van Groep 7') in 1970. Zijn vermoeden dat dat het werk was van Joop Baank en de extreemrechtse groep van Max Lewin bleek achteraf juist te zijn. (Overigens waren het dezelfde mensen die vijf jaar later een aanslag op de metrobouw probeerden te plegen om de tegenstanders uit de Nieuwmarktbuurt verdacht te maken. Van Duijn trad af als wethouder omdat hij zich niet tegen deze metrotegenstanders wilde keren zoals de andere stadsbestuurders van hem eisten.) Maar met zijn aangifte werd nooit iets gedaan!
Uit Van Duijns relaas blijkt overduidelijk dat de BVD absoluut niet begreep hoe Provo en Kabouter in elkaar staken en welke politieke visie werd uitgedragen. Van het ludieke element begrepen de diensten niets en bovendien blijkt uit de BVD-verslagen dat de makers de discussies vaak niet begrepen en foute conclusies trokken, als ze al niet bevooroordeeld waren. De lezer kan dat gegeven zelf controleren, want Van Duijn heeft ruim honderd documenten uit zijn dossier, veelal voorzien van zijn commentaar, als bijlagen in zijn boek afgedrukt. En zonder twijfel is zijn strijd met de geheime diensten, die vooralsnog geen documenten die van na 1982 dateren, ter inzage geven, niet ten einde. Een vervolg op deze autobiografie kunnen we dus zeker tegemoet zien.
Hoewel Van Duijn zijn periode bij *De Vrije* in 1964-1965 memoreert, ontbreekt zijn medewerking aan dat blad in 1969. Hij schreef toen onder meer over Kropotkin als wijze kabouter en introduceerde er ook zijn ideeën over Amsterdam, Kabouterstad. Jammer dat dat in zijn boek ontbreekt. (HR)
Roel van Duijn, Diepvriesfiguur. Autobiografie van PD 106043 in samenwerking met de AIVD; Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2012; 464 pag.; geïll.; 19,95.

ONDER HET ROOMSE JUK

Het Rijke Roomse Leven heette het te zijn, de pracht en de praal van het enige echte hemelse geloof, dat je louter kon verdienen door de strikte richtlijnen van het Vaticaan te volgen en dat je innerlijk rijker zou maken dan ieder ander mens op aarde. De ontmaskering van die mythe heeft inmiddels in alle hevigheid plaatsgevonden. Mooi daarbij is, dat de mythe zelf steeds beter wordt gedocumenteerd, nu ook de meest verstokte voormalige gelovigen afstand hebben genomen van hun vroegere 'zonden': het geloven zelf, het omarmen van de – achteraf – meest absurde

dogma's, het zich afzetten tegen iedere niet-gelovige, de discriminatie van de 'zwartjes' in de missielanden, het inherente antisemitisme met de veronderstelde schuld van de joden aan de marteldood van Jezus Christus etc. Een nauwgezette en verhelderende documentatie van de Nederlandse situatie heeft historicus en journalist Jos Palm begin 2012 gepubliceerd met zijn boek *Moederkerk. De ondergang van rooms Nederland*. Palm inventariseert en beschrijft deze aan de hand van zijn persoonlijke familiegeschiedenis, met twee diepgelovige ouders die tot het eind toe de rooms-katholieke tradities overeind hielden, ook toen ze daarvoor na de vernieuwingen van het Tweede Vaticaanse Concilie vrijwel alleen nog terecht konden bij klerikalen van de oude stempel als pater Kotte en politici als de oerconservatieve Klaas Beuker met zijn Rooms Katholieke Partij Nederland. Behalve de minutieuze beschrijving van de manieren waarop en de riten waarmee de roomse. kerk zijn gelovigen dirigeerde (dat wil zeggen hun leven bijna van dag tot dag invulde met

voorschriften, voorwaarden en vieringen) is vooral interessant hoe Palm de teloorgang van de roomse greep beschrijft, en de weerslag daarvan binnen het eigen gezin met zes broers en zussen, waarvan er drie in de jaren zeventig van de vorige eeuw overgingen naar een ander geloof: het marxisme-leninisme en maoïsme, zoals dit voor hen vorm kreeg in de beginjaren van de 'Socialistiese Partij', nu SP. Palm ziet duidelijk parallellen tussen beide geloven en schetst met oog voor zowel de grote lijnen als de details hoe de rebelse kinderen hun oude zekerheden inruilden voor nieuwe, met in de hand in plaats van het missaal voortaan Politzers bijbel van socialistische dogma's en Mao's Rode Boekje. Saillant, dat dit voor het gezin Palm allemaal in een stroomversnelling kwam na het vertrek van de oudste dochter – tot dan de voorbeeldigste en meest 'gewijde' van de broertjes en zusjes Palm – naar de rooms-katholieke universiteit in Nijmegen, voor een studie medicijnen. De oprichting van die universiteit was tijdens het interbellum nog mede door haar ouders mogelijk geworden, via collectes onder de gelovigen, en bleek zich toen het erop aankwam en de eigen kinderen gingen studeren ontpopt te hebben tot een broeinest van marxisme. De studie medicijnen maakte zuslief niet af, maar wel bracht zij het tot fractiemedewerker van Jan Marijnissen. Het oude geloof legde zij echter niet geheel af. Na een afkicktijd in de studentenecclesia van de fameuze Huub Oosterhuis (die later ook zou toetreden tot de SP) belandde zij uiteindelijk bij de Remonstrantse Broederschap, een geloofsgenootschap dat doorgaat voor de meest vrijzinnige variant van godsdienstbeoefening hier te lande. Schrijft Palm: 'Ten langen leste had God, zij het in de meest ruimhartige hoedanigheid, Marx en Mao op een zijspoor gekregen. Mensheidsdienst kwam in de plaats van klassenstrijd. Zelfs mijn moeder herkende dat. "Wat een sympathieke man, die Marijnissen," zei ze nadat ze hem een keer had ontmoet. De werkelijkheid bleek niet zozeer sterker, als wel aardiger dan de leer. Steeds vaker moesten de dogma's het onderspit delven in ons gezin.' Een kenmerkend citaat voor dit boek, waarin Palm op bewonderenswaardig omvattende wijze, zonder spot of cynisme, van binnenuit beschrijft hoe hinkstap-sprongsgewijze de desintegratie van de roomse kerk verliep en welke impact dit op de uiteindelijk bijna volkomen ontheemde gelovigen had, ver vóór de schrijnende uitwassen van seksueel misbruik door priesters algemeen bekend werden. Een informatief boek; overwegend mild, maar waar nodig scherp, analytisch, humoristisch en – opmerkelijk voor iemand met zo'n heftig gekleurde ontwikkeling (van geel-wit naar tomatenrood) – geschreven in rustig, uitgebalanceerd proza zonder om te zien in wrok of boosheid. Palm houdt zich kennelijk welbewust in; je komt zelfs niet te weten of hij zich intussen agnost of atheïst zou noemen en hoe hij tegen de SP van nu aankijkt. 'Twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen', zo luidt een oud spreekwoord. Anno nu zou het zomaar van toepassing kunnen zijn op het actuele – zij het door betrokkenen glashard ontkende – bondgenootschap van de SP en de PVV. *Les extrèmes se touchent* heet dat in goed Frans. Het ene extreme geloof raakt aan het andere. De geschiedenis herhaalt zich. Alleen de decors worden gewisseld. (BC)

Jos Palm, Moederkerk. De ondergang van roomse Nederland; Contact, Amsterdam; € 19,95.

ANARCHISTISCHE BOEKENMARKT

Op 3 november 2012 zal er in Utrecht weer een anarchistische boekenmarkt plaatsvinden. De markt zelf in de Kargadoor (Oudegracht 36), lezingen/workshops in boekwinkel De Rooie Rat (Oudegracht 65), maaltijd en avondprogramma in het Acu (Voorstraat 71).

Beste lezers,

***Wat vroeger dan gebruikelijk verschijnt ditmaal het herfstnummer van *de AS*. Het is gewijd aan Anarchisme & Recht, een thema dat door redacteur Thom Holterman in een zestal artikelen belicht wordt. Deze veertigste jaargang zal in december worden afgesloten met een nummer over de sociaal historicus en *AS*-redacteur van het allereerste uur Rudolf de Jong. Hij viert binnenkort zijn tachtigste verjaardag en het is een traditie van dit tijdschrift om een redacteur bij die gelegenheid te portretteren.**
En in 2013 willen we (onder meer) aandacht besteden aan hedendaagse en historische anarchisten als Noam Chomsky, Piet Kooijman en de bende van Bonnot, ook wel bekend als de Autobandieten.

***Zoals eerder bericht gaan we het bereiken van de veertigste jaargang feestelijk met onze lezers te vieren. Helaas was bij het ter perse gaan van deze *AS* het definitieve programma van die bijeenkomst nog niet rond en ook plaats en datum moeten nog vastgesteld worden. Wel zeker is dat aan het bijwonen van deze bijeenkomst geen kosten verbonden zijn. Uiteraard houden we u op de hoogte.**
Op goed anarchistische wijze vragen we om donaties: stort daarom opnieuw of alsnog een feestelijk bedrag in het Steunfonds van *de AS* in Moerkapelle (rekeningnummer 4460315). Zonder deze steun is de exploitatie van dit blad niet mogelijk. En helaas zijn enkele lezers in gebreke gebleven hun abonnement te betalen. We vragen deze abonnees zo spoedig mogelijk minimaal 18,50 euro op onze rekening te storten voor het jaarabonnement 2012. Alvast dank!

***Elders in dit nummer hebben we de verandering van onze website vermeld. We willen op termijn alle afleveringen van *de AS* digitaal beschikbaar stellen. Tevens blijven alle verschenen papieren nummers van het tijdschrift (in originele uitgave, dan wel als reprint) leverbaar.**
We wijzen er nadrukkelijk op dat deze afleveringen van (vele) jaren terug dateren. Het is dus niet gezegd dat de huidige redactie de gekozen invalshoeken van een thema en ook de geventileerde meningen in die oude(re) nummers anno 2012 ongewijzigd zou overnemen! Niettemin blijft ons redactioneel standpunt onveranderd gebaseerd op dat wat we al in de eerste jaargangen 'pragmatisch anarchisme' noemden. Daarnaast is er nu een speciaal weblog: Libertaire Orde. Zie de info op pagina 1 van deze aflevering.

*** Alle afleveringen van het tijdschrift en de overige (eigen) uitgaven van *de AS* kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van onderstaande aanbieding(en):**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nu toe verschenen nummers, origineel dan wel herdruk, plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van de jaargangen 1 tot en met 26 van *de AS* voor 110,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 2: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u alle boeken en brochures die *de AS* inmiddels naast het tijdschrift heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven hierna) voor 50,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 3: alle uitgaven, zoals genoemd in aanbieding 2 plus het Eerste Jaarboek en de Bibliografie, ontvangt u voor 60,- euro (inclusief verzendkosten).
Bestellen via rekeningnummer 4460315 van *de AS*, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle, met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *de AS*.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen afleveringen van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog), nr. 163 (Wim de Lobel filosoof, vrijdenker, anarchist), nr. 164 (Liefde), nr. 167 (Sacco en Vanzetti), nr. 168 (Voedsel), nr. 171 (Brood & Spelen), nr. 172 (De ellende van de religie), nr. 175 Alexander Cohen, nr.176 Infiltratie.

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica), nr. 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme), nr. 165/166 (Zestiende Jaarboek Anarchisme), nr. 169/170 (Zeventiende Jaarboek Anarchisme/Kapitalisme: van crisis naar crisis), nr. 173/174 (Achttiende Jaarboek Anarchisme/Reis langs het Spaanse anarchisme), nr. 177/178 (Negentiende Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels uitverkochte afleveringen van De AS zijn overigens herdrukt. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarchafeminisme), nr. 108 (Wim van Dooren, filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, Anarchisme; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, Theorie en praktijk van het nemen; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnr: 002);

—Henk Eikeboom, De anarchist en het huwelijk; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, Heinrich Heine als dichter en denker; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, Rhapsoden, zangen in modern gewaad; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, Proudhon over kerk en samenleving; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, Heden, verleden en toekomst in zakformaat; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel De vooruitzichten der arbeidersbeweging uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—Spanje 1936-1966. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, Anarchisme; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, Het onbegrepen anarchisme. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, Het individualisme van Anton Constandse. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, De zelfvernietiging van het protestantisme, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, De ellende der religie; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, God is het kwaad; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, Kan er een God zijn?; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, Godsdienst is opium voor het volk; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, Nederland, God en Oranje; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), Law in anarchism; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, De fabel van het linkse ongelijk, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

—Hans Ramaer, De dans om het nucleaire kalf; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

—Arie Hazekamp, 75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008; (Appelscha 2008); 68 pag; 4,50 euro.

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

Jan Börger: *Het hoofd van Johannes de Doper. De grote dode. Het offer en de levenskunst.* 2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736, EAN -13: 90-76033-27-3, 356 p. 22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)
Wim de Lobel: *Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling. Het universele principe – Arche anarchos estin.* Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8, geïll. 112p. 7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven. 2005, ISBN 90-76033-26-9, geïll. 100 p. 7,00
Hans de Heer: *Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.* 1998, ISBN 90-76033-03, 50 p. 4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4, 93 p. 7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest. 2002, ISBN 90-76033-14-5, 56 p. 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)
De egoïst Max Stirner, (biografie) Hans Jansen; De Vrije Gedachte/Papieren Tijger 2008; ISBN 9789067282253, geïll.; 114 p.; 17,50
Tevens leverbaar: *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.* B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, 2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom, geïll. 336 p. 10,00 euro.
Door storting op rekeningnummer 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden. (Prijzen inclusief porto. Minimaal voor 6,00 euro bestellen.)
Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. E-mail: wimdelobel@planet.nl
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger

---

K E L D E R U I T G E V E R I J

Bij Kelderuigeverij verscheen onlangs een reprint van het radicale blad
***Alarm – Anarchistisch maandblad 1922-1926*, van de jonge Anton Constandse.**
Met een uitgebreide inleiding van Hans Ramaer en een register.
400 p. ingenaaid. 48,00 incl. porto.
Bestellen via kelderuitgeverij@xs4all.nl ovv *Alarm.*
Ook is verkrijgbaar de reprint van het anarchistische maandblad *Opstand*, de 2e druk (38,00 euro incl. porto). *Opstand* is de opvolger van *Alarm*.
Ook met inleiding van Hans Ramaer en een register.
De catalogus van alle Kelderuitgaven kun je aanvragen door 1 euro over te maken op rekeningnummer 7311128 tnv Kelderuitgeverij, Utrecht.
Vergeet niet je adres te vermelden bij de overschrijving.
www.kelderuitgeverij.nl

ATALANTA

* **Stoïsche Notities – De stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld, door Rymke Wiersma.** (Derde, geheel herziene druk; 210 pag.; 17,50 euro.)
* **Modellisme – Over skepticisme en de productiviteit van het denken, door Weia Reinboud.** (128 pag.; 12,50 euro.)
* **Welke vrijheid – Essay over vrijheid en beschaving, door Weia Reinboud.** (96 pag.; 9 euro.) Van dit boek verscheen onlangs een Engelse vertaling door Stuart Fields. (12,50 euro.)

*Voor meer informatie en uitgaven (boeken, kleine boekjes, brochures (*Tijd voor de anarchie*), gratis miniboekjes (*Anarchie, tisdat?*) spelletjes, tijdschrift Aardig, vrije muziek), zie onze website.*

www.at-a-lanta.nl